ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-
підтримка

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

10

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

УДК [37.016:94](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 176 с., іл.

ISBN 978-617-09-4341-5.

УДК [37.016:94](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника розміщено на сайті interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4341-5

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні десятикласники та десятикласниці!

У 10 класі ви продовжите вивчення курсу всесвітньої історії. Запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Навчальний матеріал у ньому структуровано за рубриками, що позначені певними символами.

Пригадайте. Запитання, що розпочинають параграфи, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

Цікаві факти. У цій рубриці ви знайдете додаткову інформацію, пов'язану зі змістом матеріалу параграфа.

Запитання і завдання. До параграфів складено запитання і завдання, що поділяються на чотири групи. Звертайте увагу на умовні позначення, які підкажуть вам, що і як необхідно виконувати.

Перевірте, як ви запам'ятали. За допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку й дізнатися, чи добре ви запам'ятали розглянутий матеріал.

Подумайте і дайте відповідь. Запитання цієї рубрики дозволять вам осмислити прочитане.

Виконайте завдання. Виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з історичною картою, складати плани, таблиці тощо).

Творче завдання. Тут ви знайдете багато цікавих завдань, які слід виконувати за допомогою Інтернету або додаткової літератури.

Підручник містить **електронний додаток** *i*, у якому зібрано матеріал, що більш повно розкриває деякі питання навчального курсу. Також тут наведено відомості про історичних діячів, які суттєво вплинули на розвиток подій у світі, та історичні документи із запитаннями до них. Крім того, в електронному додатку ви знайдете завдання до практичних занять та необхідні матеріали щодо їх виконання. Підсумувати матеріал розділу можна за допомогою узагальнюючих запитань і завдань. Тестові завдання, що виконуються в режимі онлайн, нададуть вам можливість здійснити самоперевірку рівня набутих знань і підготуватися до тематичного контролю. Усі ці матеріали розміщені за електронною адресою **interactive.ranok.com.ua**.

§ 1. Вступ

i

✓ **1.** Який період всесвітньої історії ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **2.** Які події цього часу ви вважаєте найважливішими?

1 **Поняття «XX століття» у світовій історії.** Всесвітню історію, як ви вже знаєте, поділяють на кілька історичних періодів — етапів політичного, соціально-економічного й культурного розвитку. Вони охоплюють визначні події, явища, процеси тощо. Цього навчального року ви розпочнете вивчення **історії Новітнього часу.** Ви дізнаєтеся про події, які відбувалися у світі в 1914—1945 рр. Цей період насичений багатьма масштабними подіями та неоднозначними за характером явищами.

Історія Новітнього часу — період всесвітньої історії, що охоплює події, які відбувалися в 1914 р. — на початку XXI ст.

Періоди всесвітньої історії

Стародавній світ	Середні віки	Новий час		Новітній час	
		I період	II період	I період	II період
Поява людини на Землі — V ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	Кінець XV — кінець XVIII ст.	Кінець XVIII — початок XX ст.	1914—1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

Глобальний — той, що стосується території всієї земної кулі, всесвітній, всеохоплюючий тощо.

Тоталітаризм — форма правління, за якої державна влада деспотично контролює всі сфери життя суспільства (економіку, політику, культуру, приватне життя громадян тощо).

У 1914—1918 рр. людство опинилося у вирі подій одного з найспустошливіших на планеті воєнних протистоянь. Воно вперше набуло **глобального характеру** і тому отримало назву **Першої світової війни.** Історія людства в міжвоєнний період була також насичена збройними сутичками та локальними конфліктами. Після завершення Першої світової війни представники різних соціально-політичних сил почали розмірковувати про подальший шлях розвитку суспільства. Зіткнення різних точок зору мало визначальний вплив на події у світі.

У 1939—1945 рр. планету охопила **Друга світова війна**, що значно перевершила попередню за масштабами людських втрат і руйнувань. Країни вирішили об'єднати свої зусилля для пошуку шляхів мирного співіснування й уникнення глобальних конфліктів у майбутньому.

Особливим явищем політичного життя XX ст. стала поява **тоталітаризму.** Він виник як один із гірких наслідків доби індустріалізації, коли значна частина людей повірила в можливість «планової», повністю

регульованої перебудови суспільства. Непомітно для себе людина перетворилася на «коліщатко і гвинтик» виробничої і державної машини, втративши можливість самостійно приймати рішення. За своєю сутністю тоталітаризм був протилежністю демократизму та гуманізму.

У XX ст. виникли тоталітарні режими — *більшовицький, фашистський* і *нацистський*. Масштабні й одночасно криваві експерименти над суспільством, здійснювані цими режимами, завершилися повним крахом. У країнах, що обрали демократичний шлях, у цей період відбувався подальший розвиток ринкової економіки й ліберальної демократії, а також зміцнення громадянського суспільства та правової держави.

Важливим явищем тогочасного політичного життя стало розгортання **національно-визвольних рухів**. Народи, що не мали власної державності, прагнули здобути суверенітет. Під гаслами націоналізму в цей період розпадалися імперії, утворювалися нові незалежні держави в Європі, активізувалися визвольні рухи в Азії та Африці.

Міжнародні відносини в цей період були досить напруженими.

Версальсько-Вашингтонська система, сформована країнами-переможницями в Першій світовій війні, не змогла справедливо розв'язати проблеми післявоєнного врегулювання відносин і запобігти виникненню нових міжнародних конфліктів. Період стабільності Версальсько-Вашингтонської системи змінився кризою, а згодом її розпадом.

XX століття увійшло в історію як доба великих наукових відкриттів, що повністю змінили вигляд тогочасного суспільства. На початку XX ст. у провідних країнах світу завершилася **індустріальна**, у середині століття розпочалася **науково-технічна**, а в останній чверті — **інформаційна революція**.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного і колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Індустріальна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Інформаційна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства (того, де інформаційні технології та засоби масової комунікації відіграють провідну роль).

2 Основні тенденції світового соціально-економічного, політичного і культурного розвитку в 1914—1945 рр. Порівняно з попередніми періодами здавалося, що у XX ст. людство почало розвиватися швидше. За життя одного покоління докорінно змінювалося середовище існування. Так, у 1903 р. людство побачило політ першого літака, а в 1961 р. стало свідком польоту людини в космос.

У першій половині XX ст., як і в попередньому столітті, найбільші зрушення відбувалися в Західній Європі та США (спільна назва — Захід).

Тут завершилося формування індустріального суспільства. Переділивши світ, країни Заходу у своїх колоніальних володіннях і залежних країнах нищили традиційні системи господарювання. Народи Азії, Африки та Латинської Америки насильно втягувалися до системи світового господарства. Результатом економічної експансії Заходу стала взаємопов'язаність економік окремих країн. Це наочно продемонструвала **світова економічна криза** 1930-х рр., яка розпочалась у США.

Перша світова війна стала поштовхом до значних соціальних заворушень. В одних країнах відбулися революції, в інших правлячі кола провели глибокі реформи. Повоєнне загострення соціальної і політичної боротьби, криза інститутів влади спричинили виникнення нового політичного явища — **фашизму.**

Фашизм (походить від італ. *fascio* — зв'язка, об'єднання) — соціально-політичні рухи, ідеологія та державні режими тоталітарного типу. Протиставляє інститутам демократії так званий «новий порядок» і гранично жорстокі засоби його встановлення. Основною ідеологією фашизму став крайній шовінізм, який переходив в ідею расової винятковості, мілітаризм і вождизм.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, яка спирається на силу й певну державну структуру.

Модернізм — течія в мистецтві XX ст., якій властиві поєднання різних стилів і докорінні перетворення засобів виразності.

У Росії після утвердження влади більшовиків було встановлено **диктатуру пролетаріату** й проголошено курс на будівництво **соціалізму (комунізму).**

Таким чином, після Першої світової війни у світі сформувалися три відмінні один від одного шляхи подальшого політичного розвитку:

- розвиток ліберальної демократії;
- фашистська модернізація;
- будівництво соціалізму (комунізму).

У мистецтві в суперечках між прибічниками реалізму й **модернізму** народжувалися нові напрямки й течії. Чимало тогочасних творів набули світового визнання.

Запитання і завдання

1. Назвіть хронологічні межі періоду всесвітньої історії, який ви вивчатимете. **2.** Що таке світова війна? **3.** Які три тоталітарні режими виникли в Європі в перший період історії Новітнього часу? **4.** Що таке фашизм?

5. Чим XX ст. відрізняється від попереднього? **6.** Охарактеризуйте періодизацію всесвітньої історії.

7. Складіть таблицю «Основні тенденції соціально-економічного, політичного і культурного розвитку людства в 1914—1945 рр.».

8. Британський історик Ерік Гобсбаум свою працю, присвячену історії XX ст., назвав «Вік екстремізму». З'ясуйте значення поняття «екстремізм». Доберіть факти, що підтверджують чи спростовують думку вченого. Як би ви оцінили першу половину XX ст.?

§ 2. Початок Першої світової війни

1. Коли утворилися Троїстий союз та Антанта? Які держави входили до цих угруповань? **2.** Які міжнародні конфлікти та кризи відбувалися на початку XX ст.?

i

1 **Причини Першої світової війни й цілі воюючих держав.** Перша світова війна розпочалася **1 серпня 1914 р.** і тривала до **11 листопада 1918 р.**

Перша світова війна розпочалася між вісьмома європейськими державами з населенням 732 млн осіб (із колоніями), що становило 44,2% населення планети. До кінця війни кількість її учасників досягла 33 держав (із 59 незалежних держав світу на той час) із населенням 1,5 млрд осіб. Так, війна охопила 87% населення земної кулі. Військові витрати держав-учасниць дорівнювали 208 млрд доларів, що в 10 разів перевищувало вартість усіх війн, які відбувалися з 1793 до 1907 р.

До Першої світової війни призвело загострення суперечностей між провідними державами світу на початку XX ст. Щороку зростали їхні видатки на озброєння, **шовіністична** пропаганда розпалювала національну ворожнечу й **ксенофобію**. Правлячі кола все більше схилялися до здійснення загарбницьких планів силою зброї, постійно виникали нові міжнародні конфлікти. Характерним явищем тогочасних міждержавних відносин стало формування **системи «озброєного миру»**, коли держави накопичували величезну кількість озброєння, вважаючи його найкращою гарантією збереження миру.

Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, для якої характерна пропаганда непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

Ксенофобія — вороже, нетерпиме ставлення до всього чужого, іноземного.

Геополітика — концепція, за якою на політику держав визначальний вплив мають географічні чинники: просторове розташування, розмір території, забезпеченість природними ресурсами й кількість населення.

Між провідними державами світу загострювалися економічні суперечності, боротьба за ринки збуту продукції та джерела сировини, спричинені їхніми **геополітичними інтересами**. Поглиблювалося протистояння між двома угрупованнями європейських держав — **Антантою** та **Центральними державами** (або Четверним союзом, попередником якого був Троїстий союз). Особливої гостроти набув конфлікт інтересів Великої Британії та Німеччини. Ініціаторами розв'язання війни виступили правлячі кола Німеччини та Австро-Угорщини.

2 **Липнева криза 1914 р. і початок війни.** Приводом до початку Першої світової війни став австро-сербський конфлікт. **28 червня 1914 р.** у боснійському місті Сараєві сербський студент (боснійський серб) Гаврило Принцип, член таємної організації «Млада Босна», що боролася за об'єднання всіх південнослов'янських народів, убив наступника австро-угорського престолу ерцгерцога Франца Фердінанда.

Ерцгерцог був головнокомандувачем армії Австро-Угорщини й прибув до Сараєва для участі у військових маневрах, що мали відбутися на кордоні із Сербією саме 28 червня. Для сербського народу це був день національного трауру — вшанування сербів, що загинули в битві з турками на Косовому полі в 1389 р. Сербські націоналістичні кола сприйняли візит ерцгерцога як образу. Німецький імператор Вільгельм II запропонував австро-угорському імператору Францу Йосифу використати вбивство в Сараєві як привід для оголошення війни Сербії.

Убивство ерцгерцога Франца Фердінанда та його дружини Софії Хотек 28 червня 1914 р.

? Яку інформацію про австро-сербський конфлікт можна отримати за ілюстрацією?

23 липня австро-угорський уряд висунув Сербії вимоги, заздалегідь розуміючи, що вона їх відхилить. Для відповіді сербському уряду було надано 48 годин. У разі неприйняття його умов у повному обсязі Австро-Угорщина погрожувала розірвати із Сербією дипломатичні відносини. Сербія заявила, що погоджується на його умови, за винятком участі австрійської поліції у проведенні слідства щодо вбивства ерцгерцога на території Сербії. Австро-Угорщина розірвала дипломатичні відносини із Сербією, а **28 липня 1914 р. оголосила війну.** У ніч із 28 на 29 липня відбулося артилерійське бомбардування столиці Сербії **Белграда.** Після цього події розвивалися досить швидко.

3 **Вступ у війну великих держав. Нове «обличчя» війни.** Перша світова війна, або «**Велика війна**», як її називають на Заході, відрізнялася від попередніх війн. По-перше, було використано нову зброю: танки, підводні човни, винищувачі, бомбардувальники, отруйні гази, далекобійні гармати, кулемети тощо. По-друге, війна набула **тотального характеру.** Фактично все населення воюючих країн було залучено до війни. На заводах, фабриках, у сільському господарстві замість мобілізованих чоловіків стали працювати жінки. Частину роботи виконували підлітки й літні люди, вважаючи це своїм патріотичним обов'язком.

Війна перестала бути справою лише солдатів й охопила всі верстви суспільства. По-третє, з'явилася **пропаганда** війни: агітаційні плакати, листівки, афіші тощо. Вони створювали позитивний образ батьківщини й негативний — країни, із якою вона воювала. Пропаганда стала засобом «обробки» населення (виправдання дій влади, нагнітання масової ворожнечі стосовно осіб, що виступають проти неї). Усе частіше лунали заклики до знищення всього населення країни, із якою йшла війна, та представників цієї нації взагалі.

Тотальна війна — війна, де використовуються всі засоби для знищення противника, у тому числі мирного населення.

Пропаганда — діяльність, спрямована на друковане й усне поширення та роз'яснення певних ідей із метою формування бажаного світогляду, уявлень, емоційного настрою та впливу на поведінку людей.

Театри бойових дій у Першій світовій війні

Назва фронту	Роки	Противники	
		Антанта та її союзники	Центральні держави та їхні союзники
Західний фронт	1914—1918 рр.	Велика Британія, Франція, Бельгія, США та ін.	Німеччина
Східний фронт	1914—1917 рр.	Росія	Німеччина, Австро-Угорщина
Італійський фронт	1915—1918 рр.	Італія, Велика Британія, Франція	Австро-Угорщина
Румунський фронт	1916—1918 рр.	Румунія, Росія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина
Кавказький фронт	1914—1917 рр.	Росія	Туреччина
Салонікський фронт	1915 р.	Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Балканський фронт	1917—1918 рр.	Франція, Греція, Сербія, Чорногорія	Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія
Месопотамський і Палестинський фронти	1914—1918 рр.	Велика Британія та її домініони	Німеччина, Туреччина
Африканський фронт	1914—1918 рр.	Війська держав Антанти	Німецькі колоніальні війська
Далекосхідний фронт	1914 р.	Японія, британські домініони	Німеччина

4 **«План Шліффена».** Майже за рік до початку війни начальник генерального штабу Німеччини **Гельмут фон Мольтке** подав імператору військово-оперативний план нападу на Францію та Росію, розроблений на основі плану **бліцкригу** його попередником генералом **Альфредом фон Шліффеном**. Г. фон Мольтке виходив із неминучості ведення війни на два фронти — проти Франції та Росії. При цьому головна ідея полягала в тому, щоб якомога швидше ліквідувати один із фронтів. Тривала війна загрожувала поразкою Німеччині, яка поступалася противникам людськими і матеріальними ресурсами.

Бліцкриг («блискавична війна) — теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування в глиб країни.

Генерал Альфред фон Шліффен

? У чому полягав план війни, що був запропонований зображеним діячем?

Відповідно до «**плану Шліффена**», 85 % усіх сил німецької армії були спрямовані на перший удар по Франції. Вони мали здійснити вторгнення на її територію через слабку нейтральну Бельгію на північ від Парижа в обхід основних сил французької армії. У результаті такого «непрямого удару» передбачалося оточити та знищити французьку армію, перш ніж Росія завершить мобілізацію своєї армії (за підрахунками німецького командування, для цього Росії було потрібно близько шести тижнів). Проти Росії до перемоги над Францією виставляли лише слабкий заслін. Після розгрому французької армії Німеччина мала спрямувати свої війська на Східний фронт і разом з Австро-Угорщиною під час «блискавичної війни» завдати нищівної поразки Росії.

Г. фон Мольтке, не змінюючи основу «плану Шліффена», дещо посилив лівий фланг Західного фронту і заслін проти Росії у Східній Пруссії. Однак це ослабило основне німецьке угруповання, що завдавало удару по Франції через Бельгію.

5 **Воєнні дії в 1914 р.** 2 серпня 1914 р. німецька армія вторглася на територію Люксембургу, а через два дні — до Бельгії. Відповідно до плану бліцкригу, наступ мав завершитися перемогою до осені. 20 серпня німецька армія захопила столицю Бельгії Брюссель. Спроби опору жорстоко придушувалися.

До кінця серпня на 250-кілометровій ділянці франко-бельгійського кордону відбувалася запекла битва, що завершилася поразкою французької армії. Шлях на Париж для німецьких військ було відкрито. Французький уряд залишив столицю й переїхав до міста Бордо.

У цей же час дві російські армії під командуванням генералів П. Ренненкампфа та О. Самсонова розгорнули наступ у Східній Пруссії. Наприкінці серпня — на початку вересня німецька армія по черзі розгромила їх.

Більш успішними були дії російських військ Південно-Західного фронту (так російське командування називало Східний фронт), що діяли проти Австро-Угорщини й розгорнули наступ у Галичині. У **Галицькій битві 18 серпня — 21 вересня 1914 р.** брали участь 700 тис. російських і понад 830 тис. австро-угорських солдатів (до складу австро-угорської армії також входив підрозділ Українських Січових стрільців). Важкою проблемою було те, що у складі обох армій, які протистояли одна одній, воювали українці. Російські армії генералів М. Рузького та О. Брусилова захопили Львів і, розвиваючи наступ, взяли в облогу фортецю Перемишль. За результатами Галицької битви російські війська оволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною і вийшли до Карпатських перевалів. Галицька битва вперше продемонструвала військово-тактичні особливості Першої світової війни — переважання фронтальних бойових дій, що супроводжувалися величезними втратами обох сторін.

Галицька битва відкрила російським військам можливість здійснити наступ через Карпатські перевали на Угорщину або спрямувати удар через Польщу безпосередньо на Берлін. За наполяганням союзників російське командування обрало наступ на Німеччину. У той самий час німецьке командування зосередило війська для удару на Варшаву, щоб відволікти російську армію і допомогти австрійським союзникам. У результаті німецькі й російські війська зійшлися в зустрічному наступі на фронті в 300 км у районі Івангорода й Варшави. Маючи кількісну перевагу, російські війська розгромили дві армії противника. Шлях на Берлін та Відень було відкрито. Лише вмілі дії німецьких генералів П. фон Гінденбурга та Е. Людендорфа й величезні втрати змогли зупинити російські війська.

На Західному фронті німецькі війська підійшли до Парижа й форсували **річку Марна. 5—12 вересня 1914 р.** тут відбулася грандіозна битва. Німецьке командування, вважаючи, що французькі війська не здатні чинити опір, вирішило не обходити Париж із півночі, як передбачав «план Шліффена», а рухатися навпростець. Однак французька армія змогла швидко зосередити значні сили у вирішальних місцях боїв. Зокрема, частини паризького гарнізону, що внесли перелом у перебіг битви, були перекинуті до Марни на міських таксі. Це був перший в історії досвід використання автомобільного транспорту з військовою метою. До того ж напередодні два німецькі корпуси й дивізія були відправлені у Східну Пруссію, що ослабило німецьку армію. Французьким військам вдалося зупинити німецькі війська й перейти в наступ. За висловом французьких солдатів, відбулося «**диво на Марні**», у результаті якого Німеччина зазнала поразки. Проте головним результатом став провал плану бліцкригу.

Восени 1914 р. протягом двох місяців у Північній Франції тривали маневрові бої (їх іронічно назвали «біг до моря»), під час яких обидві сторони намагалися обійти противника з флангів. Німецьким військам не вдалося захопити жодного порту на французькому узбережжі. Урешті-решт установилася лінія постійного фронту завдовжки 700 км — від кордонів Швейцарії до протоки Ла-Манш.

Стабілізація лінії фронту й провал планів німецького командування стали стратегічним успіхом французьких і британських армій. Події осені 1914 р. свідчили про зміни в характері війни: якщо досі вона була маневровою, то тепер стала **позиційною**. Обидві сторони рили окопи, будували міцні земляні й бетонні укріплення, недоступні навіть для важкої артилерії. Поряд із ними встановлювалися кілометрові мінні поля й ряди колючого дроту. Противникам вистачило ресурсів, щоб збудувати ці укріплення, однак для їх подолання жодна сторона не мала необхідних людських і матеріальних резервів.

У **ніч із 15 на 16 жовтня 1914 р.** за сприяння турецького уряду німецькі крейсери «Гебен» і «Бреслау» обстріляли міста Севастополь, Одесу, Феодосію й Новоросійськ. Антанта оголосила війну Османській імперії. Виник російсько-турецький Кавказький фронт, що простягався на 350 км. Спроби наступу турецької армії були невдалими. У Сарикамиській битві (грудень 1914 — січень 1915 р.) російські війська розгромили основні сили Туреччини.

Російська армія розгорнула наступ та увійшла на територію Туреччини. Турецьке керівництво, не визнавши власних прорахунків, заявило, що просуванню російської армії сприяє вірменський народ християнської віри, який живе у країні, і видало указ про його примусове виселення (депортацію) зі Східної Анатолії. У Туреччині відбулися жахливі за масштабами погроми та вбивства представників вірменського народу. Наприкінці 1915 р. із 2,1 млн вірменів у країні залишилося лише 600 тис. осіб. Цю депортацію вважають першим у XX ст. сучасним проявом масового **геноциду**.

Геноцид — повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками (вважається одним із найтяжчих злочинів проти людства).

У Палестині та Іраку виникли Палестинський і Месопотамський фронти, де турецька армія воювала з військами Великої Британії.

Запитання і завдання

1. Дайте визначення поняття «шовінізм». **2.** Які події стали приводом до початку Першої світової війни? **3.** Коли розпочалася Перша світова війна? **4.** Назвіть держави, які вели воєнні дії на Східному фронті. **5.** Що таке «план Шліффена»? **6.** Чиєю перемогою завершилася битва на Марні в 1914 р.?

7. Охарактеризуйте причини Першої світової війни й цілі держав-учасниць. **8.** Укажіть конфлікт, який започаткував Першу світову війну. Поясніть, як він розгортався. Чи можна було його вирішити мирним шляхом? **9.** Як відбувалося втягування великих держав у війну? **10.** Охарактеризуйте бойові дії на фронтах Першої світової війни в 1914 р.

11. Простежте за картою перебіг воєнних дій у Європі в 1914 р. **12.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Чи була Перша світова війна неминучою?». **13.** Розпочніть складання хронологічної таблиці «Основні події Першої світової війни», зазначивши рік, перебіг подій і результати.

14. Чи поділяєте ви твердження, що в розв'язуванні Першої світової війни однаковою мірою винні всі великі держави? Обґрунтуйте свою точку зору. **15.** Упродовж вивчення розділу виконайте навчальний проект: підготуйте збірку візуальних матеріалів (із короткими коментарями й підписами) про повсякденне життя на фронті та в тилу в роки Першої світової війни.

§ 3. Воєнні кампанії та події 1915—1916 рр.

1. Якими були результати війни станом на кінець 1914 р.? **2.** Покажіть на карті атласу основні театри воєнних дій першого року війни.

Воєнні дії в 1915 р. У 1915 р. на Західному фронті встановилося відносне затишшя. Французьке й британське командування прагнуло в умовах позиційної війни виграти час для модернізації військового виробництва і накопичення ресурсів для здобуття перемоги. Німецьке командування вирішило перенести основний тягар військових зусиль на Східний фронт, щоб завдяки здобутим там перемогам схилити Росію до сепаратного миру, розколоти Антанту та вийти з війни на два фронти.

22 квітня 1915 р. під час атаки поблизу бельгійського **міста Іпр** (Західна Фландрія) німецька армія вперше в історії досягла своєї мети застосуванням хімічної зброї, використавши задушливий газ хлор (перша умовно невдала спроба була під Варшавою в лютому 1915 р.). Було отруєно 15 тис. британських і французьких солдатів, із яких третина померли. Цією подією були порушені норми Гаазької конвенції 1907 р. про заборону використання хімічної зброї та покладено початок «хімічній війні». Із 1915 р. для захисту від отруйних газів застосовували протигази. Усього за роки Першої світової війни від хімічної зброї загинуло близько 1 млн солдатів.

У квітні 1915 р. завершилися переговори країн Антанти з Італією. За **Лондонським договором**, підписаним **26 квітня 1915 р.**, Італії гарантувалося право встановлення протекторату над Албанією, отримання Трентіно, Трієсту та інших австрійських областей з італійським населенням. Після цього Італія заявила про розрив угоди про Троїстий союз

Медсестри-новобранці, залучені допомогати пораненим солдатам 1915 р.

та оголосила війну Австро-Угорщині. Проти останньої утворився новий Італійський фронт, де австро-угорське командування тримало десять дивізій. Це ослаблювало позиції Німеччини на інших фронтах.

На Східному фронті, готуючись до воєнної кампанії 1915 р., із підрозділів, що прибули із Заходу й тилу, німецьке командування сформувало дві нові армії. Російські війська в цей час усе більше відчували нестачу зброї, боєприпасів, обмундирування, медикаментів тощо.

2—10 травня 1915 р. австро-угорські війська прорвали російський фронт між Горліце й Тарнувом і перейшли в наступ. **Горліцький прорив** створив сприятливі умови для подальшого спільного наступу німецьких та австро-угорських військ, що тривав до жовтня 1915 р. У липні німецькі війська розпочали великий наступ у Польщі та Литві. У серпні вони захопили Варшаву. Російські війська відступали, зазнаючи великих втрат. До кінця воєнної кампанії 1915 р. на Східному фронті німецькі та австро-угорські війська захопили Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусі, Галичину, Буковину та частину Волині. Втрати російської армії досягли 850 тис. убитими й пораненими та 900 тис. полоненими. Однак розрахунки німецького командування примусити Росію до сепаратного миру не виправдалися. Російська армія змогла зупинити просування противника на Схід. Результатом воєнної кампанії став перехід до позиційної війни на всьому Східному фронті.

На початку **вересня 1915 р.** Болгарія офіційно приєдналася до блоку Центральних держав. У жовтні 1915 р. війська Німеччини, Австро-Угорщини й Болгарії загальною кількістю 500 тис. осіб виступили проти 250-тисячної сербської армії. Надати допомогу Сербії і сусідній Чорногорії Росія не могла, а французькі й британські війська прибули запізно. Тому створений ними Салонікський фронт не допоміг.

Усю територію Сербії було окуповано. На початку 1916 р. акт **капітуляції** підписав уряд Чорногорії. Поразка Сербії та Чорногорії дала змогу Німеччині й Австро-Угорщині встановити прямий зв'язок з Османською імперією.

Капітуляція — особливий вид нерівноправних договорів, що фіксують привілейований режим для іноземних осіб порівняно з громадянами держави перебування.

2 **Воєнні дії в 1916 р.** У 1916 р. німецьке командування вирішило завдати головного удару на Заході. Місцем для операції обрали виступ фронту біля фортеці Верден. Німецьке командування сподівалося, що це примусить противника кинути туди значні сили, і тоді можна буде «перемолоти, як у млині, французькі дивізії».

21 лютого 1916 р. німецькі дивізії перейшли в атаку. Німецькі солдати під Верденом уперше використали нову зброю — вогнемети.

25 лютого було захоплено форт Дуомон, що панував над фортецею й усією місцевістю. Французьке командування перекинуло під Верден військові частини з інших ділянок фронту. Німецький план операції провалився. **Верденська «м'ясорубка»**, або «млин» Мааського району, завершилася в грудні 1916 р.

Британський танк «Марк I», що брав участь у танковому бою під час битви на Соммі 15 вересня 1916 р.

? Опишіть вигляд танка, що використовували в бойових діях.

Успіху французької армії під Верденом значною мірою сприяло те, що на Східному фронті, за наполяганням союзників, на початку червня 1916 р. перейшли в наступ російські війська, очолювані генералом **Олексієм Брусиловим.** Упродовж **4 червня — 29 вересня** в результаті **Брусиловського прориву** російські війська знову зайняли частину Волині, Галичини, Буковину й досягли Карпатських перевалів.

Під впливом перемог Росії на Східному фронті Румунія вступила у війну на боці Антанти й оголосила війну Австро-Угорщині. За це держави Антанти пообіцяли віддати Румунії Трансильванію, частину Буковини й Банат. Проте румунські війська були розгромлені німецькими, австро-угорськими й болгарськими дивізіями, а країну було окуповано. Росії довелося рятувати нового союзника, перекинувши до Румунії значні сили. У 1916 р. тут утворився Румунський фронт.

1 липня 1916 р. британське й французьке командування розпочало наступ на **річці Соммі.**

15 вересня в битві на річці Соммі для підтримки атаки піхоти британська армія застосовувала танки (18 машин). Вони повільно повзли, стріляючи з кулеметів у противника. Перелякані німецькі солдати залишали позиції і тікали. Завдяки танкам британські солдати на ділянці фронту в 10 км за п'ять годин просунулися вперед на 4—5 км і зайняли три села. Раніше досягнення таких результатів вимагало тисяч тонн снарядів і десятків тисяч людських життів.

Проте навіть застосування танків не допомогло подолати добре укріплену багатокілометрову смугу німецької оборони. У листопаді 1916 р. битва на річці Соммі завершилася. Британсько-французькі війська просунулися вперед на ділянці фронту завдовжки в 35 км і вглиб до 10 км. Битва ще раз продемонструвала неспроможність тактики планомірного фронтального наступу. Стратегічна ініціатива остаточно перейшла до Антанти.

3 **Війна на морі. Підводна війна.** Напередодні війни Німеччина та Австро-Угорщина приділяли значну увагу створенню свого військово-морського флоту, але не змогли випередити держави Антанти. Наприкінці 1914 р. після розгрому німецької ескадри в Південній Атлантиці біля Фолклендських островів Німеччина та її союзники опинилися в морській **блокаді**. У Північному морі панував флот Великої Британії, Середземне море контролювали британський і французький флоти. Росія володарювала на Чорному морі. Дії німецького флоту обмежувалися Балтійським морем, австро-угорського — Адріатичним.

Блокада — військова, політична чи економічна ізоляція або оточення держави (її частини), групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке порушення їхніх зовнішніх зв'язків із метою примусити виконати вимоги організаторів блокади.

Змінити ситуацію на морі німецьке та австро-угорське командування розраховувало за допомогою широкого застосування порівняно нової зброї — підводних човнів, розгорнувши підводну війну.

У перші дні війни підводні човни показали свою ефективність. Так, 22 вересня 1914 р. німецький підводний човен «U-9» поблизу узбережжя Нідерландів за одну атаку потопив три британські крейсери, залишившись неушкодженим.

Загибель британського пасажирського лайнера «Лузитанія» біля берегів Ірландії після атаки німецького підводного човна. Травень 1915 р.

У лютому 1915 р. Німеччина оголосила води, що омивають Велику Британію, зоною бойових дій. Це означало, що будь-який новий корабель, навіть нейтральної країни, німецькі підводні човни знищуватимуть без попередження. На початку травня 1915 р. об'єктом атаки став британський лайнер **«Лузитанія»** із 1960 пасажирами на борту, серед яких було 124 американці. Загинуло 1198 осіб. Уряд США виступив із рішучим протестом, вимагаючи обмежити підводну війну, оскільки, крім людських жертв, вона завдавала значних збитків торгівлі. Німеччина, не бажаючи йти на конфлікт зі США, віддала наказ не топити пасажирські судна без попередження. Однак командири підводних човнів не дотримувалися його.

31 травня — 1 червня 1916 р. у Північному морі, біля **Ютландського півострова** (Данія), відбулася єдина за всю війну велика морська битва між британським та німецьким флотами. У ній взяли участь основні сили флотів — понад 250 суден з обох сторін. Битва завершилася нічим.

4 **Виснаження воюючих сторін. Антивоєнні виступи.** Кінець 1916 р. став поворотним моментом у Першій світовій війні. В усіх країнах-учасницях її затягування призвело до виснаження матеріальних ресурсів,

погіршення забезпечення продовольством, наростання невдоволення населення. Солдати на фронтах втомилися від тривалої війни й окопного життя. Поширювалися відмови йти в атаку, солдатські бунти, убивства офіцерів, випадки дезертирств і братання із солдатами противника.

Сподіваючись на короткочасність війни, уже в 1915 р. держави зіткнулися з труднощами в забезпеченні своїх армій. Для збільшення військового виробництва в країнах-учасницях війни було запроваджено **державне регулювання економіки**. Для цього створювали спеціальні органи: Військово-промисловий комітет у Німеччині, міністерства військового забезпечення у Франції та Великій Британії, особливі наради (з оборони, транспорту, палива, продовольства) у Росії тощо.

У зв'язку з призовом чоловіків до армії виник дефіцит робочої сили. Для його подолання до промислового виробництва залучали жінок. Так, якщо напередодні війни в промисловості Франції працювало 487 тис. жінок, то наприкінці 1916 р. — 625 тис.

Через призов до армії у Франції з 5,6 млн працездатного населення в селах наприкінці 1916 р. залишилося 3 млн осіб. У всіх воюючих країнах, крім Великої Британії, виробництво продовольчих товарів скоротилося. Особливо складним було становище в Німеччині, яка традиційно ввозила продукти харчування. Їхня нестача примусила уряд дозволити використання дешевих **ерзац-продуктів** (частину натуральних речовин у їхньому складі замінювали на штучні). Однак наповнення продуктових карток у Німеччині не задовольняло навіть фізіологічних потреб людини. Узимку 1916—1917 рр. країну охопив голод, від якого померло близько 500 тис. осіб. Недоїдання, хвороби, зниження народжуваності призвели до значних втрат мирного населення Німеччини, що становили близько 6 млн осіб.

На прифронтових територіях постійною небезпекою для цивільного населення стали обстріли з далекобійних гармат. Для бомбардування цивільних і воєнних об'єктів у тилу використовували авіацію. На територіях, що опинилися під окупацією, звичними стали реквізиції (вилучення майна в населення).

Загальне обурення у світі викликало вивезення 60 тис. бельгійських робітників на примусові роботи до Німеччини, де вони мали працювати на промислових підприємствах для потреб німецької армії.

Наприкінці 1916 р. становище Німеччини ускладнилося. Велика Британія та її союзники оволоділи всіма німецькими колоніями та проводили жорстку морську блокаду. На початку грудня 1914 р. Німеччина від імені Центральних держав запропонувала країнам Антанти розпочати переговори про мир. Однак уряди держав Антанти відхилили цю пропозицію.

Хвиля патріотизму, що охопила населення воюючих країн на початку війни, поступово вщухла. На початок 1916 р. дедалі більше людей прагнули її завершення.

Запитання і завдання

1. Де і коли німецькі війська вперше в історії умовно вдало застосували хімічну зброю? **2.** Назвіть державу, яка приєдналася до блоку Центральних держав на початку вересня 1915 р. **3.** Коли розпочалася Верденська битва? **4.** Яким був результат Брусиловського прориву? **5.** Що таке блокада?

6. Як відбувалися воєнні дії на фронтах Першої світової війни в 1915 р.? **7.** Розкрийте взаємозв'язок між перебігом воєнних дій на різних фронтах у 1915—1916 рр. **8.** Якими були підсумки воєнної кампанії 1916 р.? **9.** Охарактеризуйте розгортання бойових дій на морі в роки війни. **10.** Наведіть факти, що свідчать про виснаження воюючих сторін.

11. Продовжте складання таблиці «Основні події Першої світової війни». **12.** Простежте за картою атласу, як розгорталися воєнні дії в 1915—1916 рр. **13.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть питання «Якими були підсумки війни на кінець 1916 р.».

§ 4. Воєнні кампанії та події 1917—1918 рр.

1. Якими були особливості державного устрою Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій на початку XX ст.? **2.** Назвіть причини Першої світової війни.

1 **Вступ у війну США.** Тривалий час США утримувалися від прямої участі у війні, постачаючи зброю, боєприпаси та продовольство країнам Антанти й одночасно здійснюючи торгівлю з їхніми противниками через нейтральні країни. Однак США були зацікавлені в перемозі Антанти. У роки війни вони надали державам Антанти та її союзникам кредитів на суму понад 10 млрд доларів і бажали повернути ці кошти. Також правлячі кола США, прагнучи відігравати вагому роль у світі, усвідомлювали, що без участі у війні не зможуть претендувати на частку в розподілі «післявоєнного пирога».

Приводом для вступу США у війну стало рішення Німеччини з 1 лютого розгорнути необмежену підводну війну, у якій вони вбачали єдиний шлях до перемоги. Німецький уряд дозволяв США відправляти до Великої Британії лише одне судно на тиждень за умови дотримання суворих вимог (визначений маршрут, спеціальний колір судна тощо). Це викликало обурення американського уряду. 3 лютого 1917 р. президент США В. Вільсон оголосив про розрив дипломатичних відносин із Німеччиною, а 6 лютого Конгрес заявив про вступ у війну на боці Антанти.

2 **Російська революція 1917 р.** На початку 1917 р. Росію охопила політична криза, викликана загостренням економічних і соціальних проблем, поразками на фронтах і недовірою до правлячих кіл країни

у їхній здатності завершити війну. У лютому 1917 р. антивоєнні й соціальні виступи в Росії набули значних масштабів і переросли в революцію, у результаті якої було повалено монархію. Ці події назвали **Лютневою революцією**, яка є складовою Російської революції 1917 р.

Жіночий батальйон, який 25 жовтня 1917 р. захищав Зимовий палац

На початку березня влада перейшла до Тимчасового уряду (ТУ), а цар Микола II зрікся престолу. ТУ прагнув провести вибори до Установчих зборів, які визначать майбутні форми правління й устрою Росії. В Україні влада в цей час перейшла до Центральної Ради.

Однак ліві, зокрема більшовики, очолювані **Володимиром Леніним**, прагнули продовжити революцію й захопити владу. Виникло двовладдя. Заяви ТУ про вірність зобов'язанням перед союзниками у війні й продовження її до перемоги викликали невдоволення в країні. Користуючись цим, більшовики вели агітацію проти ТУ.

Верховний головнокомандувач російської армії **Лавр Корнілов** у другій половині **серпня 1917 р.** спробував установити військову диктатуру на період до скликання Установчих зборів, щоб урятувати Росію і не допустити до влади більшовиків. Однак заколот Л. Корнілова зазнав поразки.

24—25 жовтня 1917 р. більшовики здійснили збройне повстання в **Петрограді**, ТУ було повалено. Розпочався процес становлення **більшовицької диктатури**. Після цих подій в Україні було проголошено створення Української Народної Республіки (УНР). Більшовики для встановлення своєї влади на українських землях розгорнули війну проти УНР.

Плани держав Антанти стосовно воєнної кампанії на 1917 р. передбачали одночасний наступ на всіх європейських фронтах. Початок Російської революції зробив неможливим наступ російських військ. Під впливом революційних подій у Росії хвиля страйків під антивоєнними гаслами прокотилася Великою Британією, Францією, Італією, Німеччиною та Австро-Угорщиною.

На Східному фронті у квітні-травні 1917 р. розпочалися масові братання німецьких і російських солдатів, почастішали випадки непокори солдатів наказам офіцерів.

Ставлення до Російської революції у правлячих колах воюючих держав було різним. У країнах Антанти побоювалися перспективи виходу Росії з війни, у Німеччині та Австро-Угорщині відновилися сподівання на перемогу.

Отруєні газом. Художник Джон Сінгер Сарджент, 1918 р.

З **Воєнні дії в 1917 р.** Наприкінці 1916 р. генеральні штаби держав Антанти домовилися навесні 1917 р. здійснити одночасний наступ на всіх європейських фронтах із метою звільнення територій своїх і союзних країн від німецьких військ. Командування блоку Центральних держав у планах на 1917 р. вирішило дотримуватися оборони. Німеччина покладала надії на підводну війну. До літа 1917 р. кількість суден, переважно британських, постійно зростала. Однак Антанті вдалося знайти ефективний засіб захисту від них — «систему конвоїв».

На початку 1917 р. під час весняної кампанії на Західному фронті в районі міста Реймс за наказом нового французького командувача генерала **Робера Нівеля**, який керував операцією, війська Антанти атакували противника. Наступ провалився й увійшов в історію як «бійня генерала Нівеля». За п'ять тижнів військової операції лише французькі війська втратили понад 180 тис. загиблими й пораненими.

Ці події викликали обурення у французькій армії, у 16 корпусах відбулися виступи військових. Р. Нівеля усунули з посади. Новий командувач генерал **Анрі Філіпп Петен** жорстокими заходами навів лад у військах.

У **липні—листопаді 1917 р.** британські та французькі армії здійснили масштабну наступальну операцію в районі **містечка Іпр**, намагаючись прорвати Німецький фронт. Її результати були несуттєвими, але супроводжувалися значними втратами з обох сторін.

12 липня 1917 р. німецьке командування, намагаючись зупинити наступ противника, наказало вперше застосувати під Іпром ще одну нову хімічну зброю — гірчичний газ, який згодом за місцем боїв назвали іпритом. У **листопаді-грудні** війська Антанти здійснили вдалу наступальну операцію в районі міста **Камбре («тріумф танків»)**. У ході операції 378 британських танків у взаємодії з піхотою та авіацією завдали удару по добре укріпленій обороні противника й прорвали її. Проте розвинути успіх британські війська не змогли.

У липні 1917 р. на Східному фронті російські війська перейшли в наступ на львівському напрямку. Однак він завершився провалом.

Німецькі й австро-угорські війська перейшли в контрнаступ, остаточно вибили російську армію з Галичини, на території Балтії захопили Ригу і встановили контроль над Ризькою затокою.

Восени 1917 р. Антанта зазнала поразки на Італійському фронті. **24 жовтня** німецькі й австро-угорські війська атакували переважаючі сили італійської армії поблизу селища **Капоретто**. Італійська армія була розбита. Німецькі та австро-угорські війська вийшли до найважливіших центрів Італії. Лише термінове переміщення на Італійський фронт 12 британських і французьких дивізій урятувало Італію від поразки.

У листопаді 1917 р. голови урядів Великої Британії, Франції, Італії та США утворили Вищу військову раду «для забезпечення найкращої координації на західноєвропейському воєнному театрі». Тим часом Росія, де до влади прийшли більшовики, стрімко змінювала курс. Оголосивши «Декрет про мир», більшовики звернулися із закликом до всіх воюючих держав укласти мир без **анексій** і **контрибуцій**. 15 грудня Росія домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною про перемир'я на Східному фронті. Раніше питання про перемир'я з австро-німецьким командуванням також узгодила Румунія.

Анексія — насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території або частини території іншої держави.

Контрибуція — плата, що накладається на переможену державу на користь держави-переможниці, а також примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, який здійснюють переможці.

4 **Воєнні дії в 1918 р.** Останній рік війни розпочався важливою політичною подією. 8 січня президент США В. Вільсон оприлюднив **«14 пунктів»**, де висловив своє бачення принципів побудови міждержавних відносин у післявоєнному світі. Вони передбачали: 1) відкриті мирні договори; 2) свободу судноплавства; 3) усунення економічних бар'єрів; 4) встановлення гарантій для забезпечення скорочення озброєнь; 5) справедливе врегулювання колоніальних питань; 6) визволення від німецької окупації території Росії і надання їй безперешкодних можливостей для визначення політичного розвитку, національної політики і вступу до «співтовариства вільних націй»; 7) визволення і відновлення Бельгії; 8) повернення Франції Ельзасу та Лотарингії, звільнення окупованих районів Франції; 9) уточнення кордонів Італії згідно з національними ознаками; 10) надання автономії народам Австро-Угорщини; 11) визволення від німецької окупації Румунії, Сербії та Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; 12) самостійне існування турецьких та автономія інонаціональних частин Османської імперії; 13) відновлення Польської держави; 14) утворення Ліги Націй. Поява цього документа мала значний вплив на громадськість воюючих країн і ситуацію на фронтах.

На початку 1918 р. на Західному фронті німецьке командування прагнуло завдати поразки британським і французьким силам, перш ніж до Франції прибудуть американські війська. При цьому важливе значення для нього мала ситуація на Сході. У Брест-Литовську із грудня 1917 р. відбувалися переговори про мир між Німеччиною і радянською Росією.

У них також брала участь делегація УНР. **9 лютого 1918 р.** УНР підписала угоду про мир із Центральними державами й домовилася з Німеччиною та Австро-Угорщиною про збройну допомогу для звільнення від радянських військ. Натомість радянська сторона на категоричну вимогу делегації Центральних держав укласти договір відповіла відмовою й залишила Брест-Литовськ.

У лютому 1918 р. війська Центральних держав розпочали загальний наступ на всьому Східному фронті від Балтійського до Чорного моря. Кількість їхніх сил досягала 450 тис. осіб. На українських землях вони діяли як союзники УНР у боротьбі проти більшовиків. Наступ припинився, лише коли Росія прийняла продиктовані умови й **3 березня 1918 р.** підписала **Брестський мирний договір**. За ним вона втратила близько 800 тис. км^2 території.

Брестський мир дозволив німецькому командуванню перекинути значну частину військ зі Східного на Західний фронт. Наприкінці березня тут розпочалися атаки німецької армії. До початку червня вона здійснила три наступальні операції під спільною назвою «битва кайзера», або операція «Мішель». Німецькі війська досягли значних успіхів і просунулися вперед. Застосувавши нову тактику прориву оборони противника штурмовими групами, озброєними мінометами, легкими кулеметами та гранатами, німецька армія в червні 1918 р. перейшла річку Марну й наблизилася до Парижа. У середині **липня 1918 р.** розпочалася **битва на Марні**, подана німецькою пропагандою як «битва за мир». «Друга Марна», як і в 1914 р., стала місцем, де вирішувалася доля Західного фронту. Проте резерви Німеччини швидко вичерпалися, і наступ було зупинено. Досягти головної мети й розбити британсько-французькі війська до прибуття американських військ німецьке командування не змогло.

Французький маршал Фердінанд Фош. Художник Едмунд Тарбелл, 1920 р.

18 липня 1918 р. за наказом французького генерала **Фердінанда Фоша**, головнокомандувача союзних військ, британська й французька армії перейшли в контрнаступ і відкинули німецькі війська від Марни. Становище Антанти покращували американські війська, що безперервно прибували на фронт. **8 серпня** союзники неочікувано для німецького командування перейшли в наступ біля міста **Ам'єн**. Німецькі позиції були знищені щільним артилерійським обстрілом та атакою британських танків. У серпні-вересні армії Антанти продовжували безперервний наступ на різних ділянках Західного фронту, витісняючи німецькі війська із Франції та Бельгії.

5 **Завершення війни.** Швидко погіршувалася ситуація в державах-союзницях Німеччини. У вересні 1918 р. спалахнуло повстання в болгарській армії. Після того як повстанці рушили на столицю країни, уряд наприкінці вересня в Салоніках підписав без заперечень умови запропонованого Антантою перемир'я, а наприкінці жовтня про свою капітуляцію заявила Османська імперія.

В Австро-Угорщині загострення внутрішніх суперечностей призвело до її розпаду як держави. Чехія і Словаччина утворили незалежну Чехословацьку республіку. На початку листопада від Австрії відокремилася Угорщина. У Галичині утворилася Західноукраїнська Народна Республіка.

Австрія стала єдиним у тогочасній Європі прикладом революції в межах конституційного права. У жовтні 1918 р. після зречення імператора провідні австрійські політичні партії домовилися діяти за конституцією та не чинити спроб захопити владу силою. Уклавши угоду про співробітництво, депутати рейхстагу (імперського представницького органу) оголосили про створення демократичної держави — **Австрійської республіки**. Цим вони забезпечили наступництво й одночасно докорінну зміну існуючого ладу в країні.

З листопада командування австро-угорської армії капітулювало й підписало перемир'я з Антантою. Того самого дня в Німеччині спалахнула революція. Країну проголосили республікою. Позбавлений престолу імператор Вільгельм II утік до Нідерландів.

Уряд Німецької республіки сформував делегацію, яка 7 листопада 1918 р. прибула на залізничну станцію Ротонд у **Комп'єнському лісі** для переговорів про перемир'я. Союзники в ультимативній формі висунули умови перемир'я, заснованого на «14 пунктах» В. Вільсона. Відповідно до нього німецькі війська негайно залишали всі окуповані території на Заході, а на території колишньої Російської імперії (Україна та країни Балтії) тимчасово залишалися, щоб запобігти встановленню над ними контролю більшовиків. Термін перемир'я становив 36 діб.

11 листопада 1918 р. німецька делегація підписала запропоновані Антантою умови перемир'я. Перша світова війна, яка тривала 4 роки, 3 місяці й 10 днів, завершилася поразкою Німеччини та її союзників.

«Маки пам'яті» є загальним символом пам'яті жертв війн і збройних конфліктів. Уперше цей символ з'явився у вірші «У полях Фландрії». Він був написаний підполковником Джоном Маккреєм у травні 1915 р. на знак пам'яті про свого друга Алекса Гелмера, що загинув під час другої битви під Іпром

6 **Наслідки Першої світової війни.** Перша світова війна спричинила серйозні політичні, економічні й територіальні зміни в багатьох регіонах світу і, зокрема, у Європі. Війна змінила співвідношення сил у світі. Суттєво змінився вплив багатьох держав на світову політику. Революція в Росії на певний час виключила її із групи провідних держав. Позиції Великої Британії та Франції послабилися внаслідок зростання впливу США та Японії. Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина, які зазнали поразки у війні, залишили групу країн, що визначали світову політику. Війна призвела до розпаду чотирьох імперій — Німецької, Російської, Австро-Угорської та Османської. На території Європи утворилися й відстояли свою незалежність нові держави — Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія. Однак порушення етнічного принципу під час визначення кордонів нових держав та загарбницькі прагнення їхніх лідерів стали передумовою виникнення конфліктів і суперечок. Значно змінилися кордони європейських держав: приблизно на 70 % сучасні міждержавні кордони в Європі сформувалися за результатами Першої світової війни.

Запитання і завдання

1. Коли США прийняли рішення взяти участь у війні? **2.** Яку подію називають «бійнею генерала Нівеля»? **3.** Чим завершилася друга битва на річці Марні? **4.** Коли було укладено Комп'єнське перемир'я? **5.** Назвіть наслідки Першої світової війни.

6. Що зумовило вступ у війну США? Як це вплинуло на хід воєнних дій? **7.** Поясніть, як вплинула на перебіг війни Російська революція 1917 р. **8.** Охарактеризуйте хід воєнних дій у 1917 р. **9.** Визначте та опишіть основні воєнні операції на Західному фронті в 1918 р. **10.** Як відбулося завершення Першої світової війни? **11.** Висловіть свою точку зору щодо причин поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн Антанти у війні. **12.** Чим Перша світова війна відрізнялася від попередніх війн?

13. Закінчіть складання таблиці «Основні події Першої світової війни». **14.** Простежте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1917—1918 рр. **15.** Покажіть на карті атласу держави, що утворилися після розпаду Російської, Австро-Угорської та Османської імперій.

16. Підготуйте повідомлення на тему «Переосмислення системи загальнолюдських цінностей за наслідками Першої світової війни».

Практичне заняття

Життя на фронті та в тилу.
Статус жінки в період Першої світової війни

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом І «Перша світова війна. Війна та революції»

§ 5. Паризька мирна конференція 1919 р.

✓ 1. Яким було політичне становище Європи напередодні Першої світової війни?
2. Укажіть територіальні претензії європейських держав напередодні війни.

i

1 **Наміри держав-переможниць у війні на Паризькій конференції. «Українське питання».** **18 січня 1919 — 21 січня 1920 р.** (із перервами) у **Парижі** працювала міжнародна конференція. У її роботі брали участь делегати від 27 держав і британських домініонів. Переможені держави вперше в історії дипломатії не були присутні на переговорах. На конференцію не запросили також представників Росії, де точилася громадянська війна.

Визначальну роль у виробленні рішень конференції відігравали «**Рада чотирьох**», у складі якої були голови урядів Великої Британії, Франції, США та Італії, і «**Рада десяти**» за участю голів урядів і міністрів закордонних справ Великої Британії, Франції, США, Італії та Японії. Однак фактично роботою конференції керувала так звана «**велика трійка**» — прем'єр-міністр Великої Британії Д. Ллойд Джордж, прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо і президент США В. Вільсон. Проекти мирних договорів із переможеними країнами формально розроблялися на основі «14 пунктів» В. Вільсона. Їх обговорення виявило значні розбіжності в цілях учасників конференції.

«Рада чотирьох»: голови урядів Великої Британії — Девід Ллойд Джордж, Італії — Вітторіо Орландо, Франції — Жорж Клемансо та президент США — Вудро Вільсон у Версалі 29 травня 1919 р.

Для забезпечення миру Велика Британія та США вважали за необхідне здійснити скорочення озброєнь і створити міжнародну організацію — **Лігу Націй.**

Народи, які до 1914 р. не мали власної державності, сподівалися на справедливе вирішення національного питання державами-учасницями Паризької конференції. У Париж прибула спільна від УНР та Західної області УНР (ЗО УНР) українська делегація. Вона наполягала на визнанні незалежності УНР, виведенні з українських земель іноземних військ (Польщі, Румунії та Антанти), наданні Україні допомоги державами-переможницями в боротьбі проти більшовицької Росії і Добровольчої армії

Санітарний кордон — поняття, що використовується в геополітиці для визначення системи держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких становить небезпеку для інших.

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, створена на Паризькій конференції 1919—1920 рр. із метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки й миру між народами. Проіснувала до 1946 р.

генерала А. Денікіна. Долю Закарпаття й Буковини визначили договори з державами-союзницями Німеччини. Відповідно до Сен-Жерменського договору з Австрією і Тріанонського з Угорщиною, Чехословаччині передали Закарпатську Україну, а Буковину отримала Румунія.

Ж. Клемансо планував створити в повоєнній Європі так званий **санітарний кордон** із держав, які мали стати союзниками Франції проти Німеччини та перешкодою для поширення більшовизму.

2 **Утворення Ліги Націй. 14 лютого 1919 р.** Паризька конференція затвердила **статут Ліги Націй.** Організація мала сприяти розвитку співробітництва між усіма народами, бути гарантом миру й безпеки. Її засновниками стали держави-переможниці й новостворені країни Польща, Чехословаччина і Хіджаз (1916 р., зараз частина Саудівської Аравії). Головним керівним органом Ліги Націй була щорічна Генеральна асамблея (збори) і Рада Ліги, а штаб-квартирою — місто Женева. Рада Ліги мала складатися з п'яти постійних членів (США, Велика Британія, Франція, Італія, Японія) і п'яти непостійних членів. Однак американський сенат не ратифікував (тобто не утвердив) Версальський мирний договір із Німеччиною і включений до нього статут Ліги Націй. Тому США, хоча й були ініціатором створення цієї організації, не увійшли до неї. Текст статуту Ліги Націй був складовою всіх договорів із переможеними країнами. Проте самі вони, а також радянська Росія не увійшли до цієї міжнародної організації.

3 **Версальський мирний договір.** У квітні **1919 р.** країни-переможниці узгодили текст мирного договору з Німеччиною й запросили її представників до Парижа. Спроби німецьких дипломатів внести зміни до цього документа були відхилені під загрозою відновлення воєнних дій. **28 червня 1919 р.** представники Німеччини у Дзеркальній залі **Версальського палацу** підписали мирний договір.

Німеччину було визнано винною в розв'язуванні війни й разом зі своїми союзниками відповідальною за її результати. Вона повертала Франції Ельзас та Лотарингію, Бельгії — округи Ейпен, Мальмеді та Морне (після проведення там плебісциту про згоду на це місцевого населення), Данії — Шлезвіг (також після плебісциту). Німеччина визнавала незалежність Польщі й Чехословаччини. До останньої відходила частина території Силезії. Польща отримувала окремі райони Померанії, Познані, більшість Західної і частину Східної Пруссії та частину Верхньої Силезії.

Місто Данциг (Гданськ) із прилеглою до нього територією перетворювалося на «вільне місто» під керівництвом Ліги Націй. Однак воно включалося в митні кордони Польщі. Територія так званого «Данцизького коридору» відокремлювала Східну Пруссію від Німеччини.

Німеччина зобов'язувалася поважати нейтралітет Бельгії, надати повну незалежність Люксембургу й Австрії. Під управління Ліги Націй переходила Мемельська область, від прав на яку відмовлялася Німеччина. Її території на лівому й правому берегах Рейну вглиб на 50 км перетворювалися на **демілітаризовану зону**. Саарський вугільний басейн переходив у повну й необмежену власність Франції, а сама область на 15 років залишалася під управлінням Ліги Націй із подальшим проведенням плебісциту про її державну належність. Загалом Німеччина втрачала 1/4 території.

Згідно з договором, Німеччина позбавлялася всіх колоній, які за допомогою мандатної системи були поділені між Францією, Японією, Бельгією, Португалією, Великою Британією та її домініонами.

Договір передбачав роззброєння Німеччини. Її сухопутна армія обмежувалася 100 тис. осіб. Скасовувалася загальна військова повинність і запроваджувалася система вільного найму до армії. Значно скорочувався надводний військово-морський флот Німеччини, їй заборонялося мати підводні човни, військову авіацію, танки, важку артилерію тощо.

Демілітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

Репарації — повне або часткове відшкодування державою завданих нею збитків іншій або іншим державам у грошовій чи іншій формах. Виплата репарацій передбачається в мирному договорі після закінчення війни.

Німеччина зобов'язувалася сплатити **репарації** для відшкодування «всіх втрат» союзників. Окремі статті договору зводили Німеччину до становища залежної країни.

4 **Мирні договори із союзниками Німеччини.** Договір із Німеччиною разом із тими, що були підписані з її союзниками у війні — Австрією, Болгарією, Угорщиною і Туреччиною, — утворили **Версальську систему мирних договорів. 10 вересня 1919 р.** у місті **Сен-Жермен-ан-Ле** поблизу Парижа було підписано мирний договір з Австрією. Він фактично узаконив розпад Австро-Угорської імперії та заснування на її уламках нових незалежних держав — Австрії, Угорщини, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців. Це спричинило зміну державної належності західноукраїнських земель: Польща отримала Галичину, Румунія — Буковину, Чехословаччина — Закарпаття.

На Австрію, як і на Німеччину, накладалися військові обмеження. Кількісний склад її армії обмежувався 30 тис. осіб, скасовувалася загальна

§ 13. Радянський Союз

1. Назвіть особливості соціально-економічного і політичного розвитку Росії на початку XX ст. **2.** Якою була участь Росії в Першій світовій війні?

1 Вплив Першої світової війни на становище в Росії. Після Жовтневого перевороту й захоплення влади більшовиками участь Росії в Першій світовій війні припинилася. Росія не входила до першої десятки найбільш постраждалих у війні країн, незважаючи на величезну кількість (друге місце після Німеччини) людських жертв. Країна втратила близько 1,8 млн осіб загиблими й 5 млн пораненими та полоненими. За непрямими підрахунками, серед загиблих у складі російської армії було близько 400 тис. осіб, мобілізованих на українських землях. У селах залишилося до 40 % працездатних чоловіків. Погіршення соціально-економічної ситуації в країні через війну викликало величезне невдоволення населення.

На початку 1917 р. криза охопила всі сфери життя російського суспільства й сприяла активізації суспільних процесів. Це призвело до краху імперії та встановлення нового режиму в результаті Російської революції 1917 р. Фактичним продовженням процесу зміни влади в країні стала **громадянська війна 1917—1922 рр.** між більшовиками («червоними») та їхніми противниками («білими»).

Протистояння в роки війни ускладнювалося боротьбою бездержавних народів, які намагалися сформувати на руїнах імперії свої національні держави. Відображенням цього процесу стала поява Білоруської Народної Республіки, Молдавської Народної Республіки, Української Народної Республіки, Бухарського й Хівінського ханств та інших утворень. Одночасно в цей період формувалася радянська економічна й державна модель.

2 Неп. Проголошення СРСР. У **1918—1921 рр.** більшовики здійснювали економічну політику, що отримала назву політики «**воєнного комунізму**». Вона стала спробою негайно розгорнути будівництво комунізму насильницькими методами.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави й будівництва комунізму.

У період здійснення політики «воєнного комунізму» відбувалися:

- націоналізація великої, середньої та дрібної промисловості;
- заборона приватної торгівлі;
- ліквідація грошей і розподіл товарів за картками й талонами;
- запровадження трудової повинності для всіх громадян і створення трудових армій, до яких мобілізували всіх громадян для праці на підприємствах;

- здійснення продовольчої розкладки в сільському господарстві, за якою в селянства безоплатно вилучали все зерно, залишаючи лише для посіву й особистого споживання.

Реалізація цієї політики спричинила голод, господарську розруху й поставила під сумнів можливість більшовиків надалі утримувати владу. Голод 1921—1923 рр. охопив великі райони Південної України, Поволжя та Північного Кавказу. Лише в Україні від голоду померло, за різними оцінками, від 235 до 500 тис. осіб.

У 1921 р. більшовицьке керівництво переглянуло свій курс й оголосило про запровадження **непу** — нової економічної політики.

«Хай живе Червона 3-мільйонна армія!». Листівка 1919 р.

? На підставі аналізу наведених на с. 61, 63, 64 ілюстрацій, визначте особливості радянської пропаганди.

Основними перетвореннями доби непу стали:

- відмова від націоналізації дрібної та середньої промисловості, дозвіл оренди й залучення іноземного капіталу через створення концесій та спільних підприємств;
- децентралізація управління, об'єднання підприємств у трести й переведення на господарський розрахунок;
- відновлення торгівлі та грошового обігу;
- заміна продрозкладки продподатком із правом вільно розпоряджатися своїм урожаєм після здачі продподатку;
- надання дозволу селянству торгувати на ринку, організовувати кооперативи, орендувати землю й використовувати найману працю.

Ці заходи сприяли відродженню ринкових відносин, відновленню нормального функціонування економіки й послабленню соціальної напруженості.

Одночасно з виробленням економічного курсу відбувався пошук нової державної моделі для радянських республік, що утворилися на більшій частині колишньої Російської імперії. У **1919—1920 рр.** сформувалася так звана **«договірна федерація»**. Радянська Росія укладала угоди про військовий і господарський союз з іншими республіками, які розподіляли повноваження між ними й центром.

На початку 1920-х рр. виникла потреба в новій формі об'єднання радянських республік. **30 грудня 1922 р.** на I з'їзді рад СРСР було проголошено нове державне об'єднання **Союз Радянських Соціалістичних Республік.**

Союзні республіки у складі СРСР

Рік	Республіки, що увійшли до складу СРСР
1922 р.	Російська СФРР, Українська СРР, Білоруська РСР, Закавказька РФСР (Вірменська РСР, Азербайджанська РСР, Грузинська РСР)
1924 р.	Туркменська РСР, Узбецька РСР
1929 р.	Таджицька РСР
1936 р.	Казахська РСР, Киргизька РСР
1940 р.	Латвійська РСР, Естонська РСР, Литовська РСР, Молдавська РСР, Карело-Фінська РСР

Імпортозамінна індустріалізація — створення промислової бази для забезпечення заміни імпортної промислової продукції на продукцію власного виробництва. У СРСР наприкінці 1920-х — у 1930-х рр. здійснення цієї політики відбувалося форсовано та тоталітарними методами.

Колективізація сільського господарства — об'єднання індивідуальних селянських господарств у спілки, засновані на колективній власності на засоби виробництва. У СРСР запровадження цієї політики мало характер репресивного курсу, який здійснювався насильницьким шляхом.

У **1929 р.** тривала боротьба в керівництві більшовицькою партією, що завершилася перемогою **Йосипа Сталіна** та його прибічників. Цей рік став початком утвердження сталінського **тоталітарного режиму** в СРСР.

Основним методом установлення цього режиму й підтримки його існування були тотальний контроль над суспільством і придушення репресіями будь-якої опозиції. Керівною силою радянської тоталітарної моделі була більшовицька партія, ідеологією якої став **марксизм-ленінізм.**

3 **СРСР у передвоєнне десятиліття.** У 1925—1926 рр. було загалом завершено відбудову народного господарства. Для подальшого розвитку країни необхідно було докорінне оновлення. Деякі дослідники називають події, що відбулися після цього, найбільшим у тогочасній історії людства прикладом здійснення спланованої модернізації. Вона розпочалася в 1929 р., але курс на її початок прийняли раніше. У **1925 р.** на XIV з'їзді **Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б))** було схвалено стратегію здійснення **імпортозамінної індустріалізації.** Для реалізації цієї політики пізніше було схвалено **перший п'ятирічний план** розвитку народного господарства на **1928/29—1932/33 рр.** Проте згодом, за наполяганням Й. Сталіна, розпочалося прискорення темпів індустріалізації, і показники розвитку важкої промисловості збільшили до 37 % щорічно.

Основними джерелами для здійснення індустріалізації стали доходи державного сектору економіки, збільшення прямих і непрямих податків, безоплатна праця в'язнів і продаж за кордон зерна, вилученого в колективізованого селянства.

Завищені показники першої п'ятирічки призвели до численних диспропорцій у розвитку економіки та зриву виконання завдань. Офіційна радянська пропаганда оголосила про дострокове виконання завдань першої п'ятирічки за чотири роки і три місяці. Реальні темпи зростання становили 16 %, що також було рекордом для країни.

«Під прапором Леніна, під проводом Сталіна, уперед до перемоги комунізму!». Радянський пропагандистський плакат

У **другій п'ятирічці (1933—1937 рр.)** радянське керівництво ухвалило більш збалансовані темпи розвитку господарства країни. Її результатом стало виконання планових завдань за десятьма показниками, а загалом, незважаючи на офіційні заяви, вона виконана не була.

За підсумками індустріалізації СРСР перетворився з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну країну. Він посів перше місце в Європі й друге у світі за обсягами виробництва. З'явилися нові галузі господарства — літакобудування, автомобілебудування, хімічна промисловість, сільськогосподарське машинобудування тощо. Однак індустріалізація мала й негативні наслідки: підірване сільське господарство, скорочення виробництва в легкій та переробній галузях промисловості, утвердження командно-адміністративних методів управління, ігнорування інтересів і потреб народу й зниження його життєвого рівня.

Одним із джерел отримання коштів для здійснення індустріалізації стала розпочата за рішеннями XV з'їзду ВКП(б) у 1927 р. **колективізація сільського господарства.**

Із 1929 р., який Й. Сталін оголосив «роком великого перелому», у СРСР почали здійснювати **суцільну колективізацію.** Керівники районів та областей змагалися, хто першим прозвітує про її завершення. У відповідь на це розпочалися селянські протести, підпали й забій худоби. Вище керівництво в особі Й. Сталіна, намагаючись зняти із себе відповідальність, звинуватило місцеве партійне керівництво в порушенні принципу добровільності вступу селян до **колгоспів (колективних господарств).** Після цього темпи колективізації знизилися, проте через деякий час влада знову повернулася до фактичного терору проти селянства, примушуючи його вступати до колгоспів.

До 1940 р. у колгоспи було об'єднано 97 % індивідуальних селянських господарств. Колективізація призвела до повної дезорганізації сільськогосподарського виробництва. Збір зернових упав до рівня 1921 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилося вдвічі. У результаті голоду, що в 1932—1933 рр. охопив Казахстан, Поволжя, Україну та інші регіони,

Голодомор в Україні — масова загибель людей від голоду на території УСРР, спричинена діями влади і спрямована на знищення місцевого населення.

померли мільйони селян. В Україні цей голод називають **Голодомором**. Однак більшовики вважали здійснення колективізації великою перемогою в будівництві комунізму.

«Жінки в колгоспах — велика сила». Й. Сталін. Агітаційний плакат 1935 р.

Невід'ємною складовою суспільно-політичного життя СРСР у цей період були масові репресії проти «класових ворогів» та осіб, звинувачених в антирадянській діяльності. Із 1930 р. розширювалася мережа виправно-трудових таборів, об'єднаних у систему **ГУЛАГу** (рос. Главное управление лагерей). Кількість ув'язнених у таборах за десять наступних років досягла 4 млн осіб.

Період **1937—1938 рр.** увійшов в історію як доба **«великого терору»**. Репресій зазнали громадські діячі, вчені, військові тощо. Справи за звинуваченнями розглядали позасудові органи — **«трійки»** — суто формально, майже без виправдовувальних рішень. Лише за ці роки було репресовано 10 млн осіб, із яких 2—3 млн фізично знищили. Масові репресії стали відображенням сутності тоталітарного режиму, що склався в цей період у СРСР.

Ідеологічна обробка молоді в дусі відданості режиму й ненависті до «ворогів народу» здійснювалася через всесоюзні піонерську та комсомольську організації. Під впливом пропаганди більшість народу була переконана, що, долаючи повсякденні труднощі, будує «світле майбутнє». Людям було невідомо про жахливі злочини режиму. Вони вірили, що, як запевняв Й. Сталін, «жити стало краще, жити стало веселіше».

4 **Зовнішня політика СРСР.** Загалом зовнішня політика СРСР у цей період визначалася не реальними інтересами держави й суспільства або економічними інтересами країни, а ідеологічним уявленням більшовицького керівництва. У перші роки свого існування СРСР домагався визнання провідними державами світу. Провідні країни світу також були зацікавлені у співпраці із СРСР, який розглядали як величезний ринок збуту своїх товарів.

Після встановлення в Німеччині нацистської влади СРСР сформував нову зовнішньополітичну доктрину. У її основі були дотримання нейтралітету в будь-якому конфлікті й участь у створенні системи колективної безпеки. **23 серпня 1939 р.** СРСР підписав із Німеччиною пакт про ненапад і таємний протокол до нього, яким було визначено зони впливу обох держав у Східній Європі.

Запитання і завдання

1. Назвіть сторони протистояння у громадянській війні 1917—1922 рр. у Росії. **2.** Дайте визначення поняття «воєнний комунізм». **3.** Коли сформувалася так звана «договірна федерація»? **4.** Що таке імпортозамінна індустріалізація? **5.** Скільки осіб було репресовано в СРСР у 1937—1938 рр.?

6. Порівняйте вплив Першої світової війни на становище в Росії та інших країнах Антанти. Чому саме тут спалахнула революція? **7.** Охарактеризуйте розвиток радянської держави в 1918—1928 рр. **8.** Проаналізуйте особливості розвитку СРСР у передвоєнне десятиліття. **9.** Які риси були притаманні зовнішньополітичному курсу радянської держави в міжвоєнний період?

10. Покажіть на карті атласу територію СРСР станом на початок 1939 р. і назвіть радянські республіки, які входили до нього. **11.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть питання «Чому країни західної демократії не хотіли спільно діяти із СРСР напередодні війни?». **12.** Складіть таблицю «Зміни в економічному та суспільно-політичному житті Італії, Німеччини та СРСР у період становлення тоталітарних режимів».

13. Складіть історичний портрет «Й. Сталін — вождь тоталітарного режиму в СРСР».

§ 14. Виклики міжвоєнного часу

1. Назвіть характерні риси капіталізму наприкінці XIX — на початку XX ст. **2.** Що таке лібералізм та консерватизм? **3.** Що таке тоталітаризм?

Зміни в розвитку капіталізму. Після завершення Першої світової війни країни Заходу увійшли в період тривалої перебудови свого суспільства. Це спричиняло гострі зіткнення різних політичних сил.

У післявоєнний період західні держави охопили проблеми, пов'язані з подоланням розрухи й відновленням господарства. У 1924 р. становище загалом покращилося й розпочалося піднесення економіки. Особливо швидко розвивалися нові галузі промисловості — електротехнічна, радіотехнічна, хімічна, літакобудівна й автомобільна. У виробничому процесі почали застосовувати наукові методи організації праці, нові технічні винаходи, конвеєрне виробництво тощо. Усе це сприяло зростанню обсягів виробництва товарів і продуктивності праці.

Світова економічна криза **1929—1933 рр.** була найбільшою щодо глибини, тривалості та впливу на тогочасне суспільство. Одним із головних проявів кризи стало перевиробництво товарів. Це призвело до банкрутств, скорочення промислового виробництва майже на 80 %, сільськогосподарського — на 30 %, торгівлі — майже на 70 %. Загальна кількість безробітних у країнах Заходу перевищила 30 млн осіб. Були зруйновані цілі галузі економіки. Через різке падіння рівня життя населення стало більш прихильним до радикальних дій і сил, що до них закликали.

Шукаючи шляхи подолання кризи, правлячі кола західних держав зрозуміли, що необхідно посилювати роль держави в процесах регулювання економіки. США, Велика Британія, Франція, Канада й скандинавські країни в результаті ліберальних реформ зробили державне регулювання постійним елементом соціально-економічної сфери суспільства й заклали підвалини «держави добробуту».

Іншу модель подолання кризи представляли Італія та Німеччина, де панували тоталітарні режими. СРСР, де встановився більшовицький тоталітарний режим, став єдиною державою, яка, відокремившись від світової економіки, не зазнала кризи й здійснювала в цей час імпортозамінну індустріалізацію.

2 **Оновлення лібералізму й консерватизму.** Ліберальні ідеї мали визначальну роль у формуванні нових поглядів на суспільство, економіку й політичну демократію.

Теоретиками **неолібералізму (нового лібералізму)**, або **соціального лібералізму**, стали англійські мислителі Дж. Гобсон, Т. Грін й Л. Гобхауз, британський економіст Дж. М. Кейнс, німецькі економісти Ф. Репке, В. Ойкне, американські економісти Дж. Кроулі, Дж. Д'юї, Л. Ворд, італійський економіст Б. Кроче та інші. Неоліберали виступали за зростання регулюючої ролі держави в економіці, щоб створити можливості для реалізації основних ліберальних прав і свобод. Саме вони висунули, замість уявлення про «державу — нічного охоронця», нову теорію — про «державу добробуту». Провідне місце в цій неоліберальній концепції держави посідали визнання необхідності реалізувати програми соціальної допомоги нужденним; державне сприяння функціонуванню освіти, медицини й житлового будівництва. Держава мала також забезпечити вирішення конфліктів між робітництвом і власниками підприємств. Принципи неолібералізму були покладені в основу програми «нового курсу» Ф. Рузвельта, за допомогою якої він долав наслідки кризи в США.

Суттєвих змін у міжвоєнний період зазнав **консерватизм**. Раніше він орієнтувався на аристократію, великих підприємців і фінансистів, що прагнули впливати на державну владу. Тепер консерватизм звернув увагу на селян, дрібних і середніх підприємців. Будь-яка суспільно-політична система, на їхню думку, може здійснюватися в багатьох аспектах, але має зберігати наступництво у своїй основі. Суспільний процес може бути успішним лише за умови поєднання творення нового і збереження спадковості з минулим.

У міжвоєнний період консерватори в країнах Заходу прийняли чимало важливих ідей і принципів, які раніше вони ж заперечували. Зокрема, ідеться про вільні ринкові відносини, виборність органів влади, парламентаризм, конституціоналізм, політичну й ідеологічну багатоманітність.

3 **Нове «обличчя» націоналізму. Правий та лівий тоталітаризм.** Змінився в цей період і **націоналізм**. Суперечності між проголошуваним державами-переможницями правом націй на самовизначення та його реалізацією в Європі за принципами Версальської системи стали передумовою для появи агресивного, шовіністичного і ксенофобського націоналізму. Ідеологічним обґрунтуванням для нього стали расистські теорії попереднього століття Ж. А. де Гобіно та ідеологія **інтегрального націоналізму**, сформульована французькими громадськими діячами цієї доби Ш. Моррасом та М. Барресом.

Інтегральний націоналізм — різновид націоналізму, прибічники якого вважають ліберальні цінності застарілими, висувають на перше місце національні інтереси певної спільноти та виступають за рішучі й безжастережні дії для їх реалізації.

На першому місці, як стверджував Ш. Моррас, стоять інтереси національної спільноти.

Тоталітарні режими, що встановилися в тогочасних країнах Європи, поділяють на праві (Італія, Німеччина) та ліві (СРСР). Вони значно відрізнялися один від одного, але мали певні спільні ознаки:

- зосередження державної влади в певної групи (найчастіше політичної партії), яка править монопольно;
- єдина всеохоплююча мета та ідеологія;
- політизація всіх сфер життя суспільства;
- терор проти проявів будь-якого інакодумства;
- культ особи лідера (вождя).

«Молодість служить фюреру. Кожні десять років у "Гітлер'югенді"». Пропагандистський нацистський плакат

Фашизм із **нацизмом** та **більшовизм** стали відповідно правою та лівою альтернативою ліберальній демократії в політичній сфері й поміркованому реформаторству в соціально-економічній сфері життя суспільства. Вони перетворилися на впливові рухи, які підкорили величезні маси населення та стали спробами подолати кризу й створити нове суспільство шляхом насильства.

Основні ідеологічні засади лівого й правого тоталітаризму були несумісними й взаємозаперечливими. Прибічники фашизму й націонал-соціалізму підносили «державу», «націю» і «расу», більшовики — «диктатуру пролетаріату» і «класи». Фашисти й нацисти були противниками матеріалізму, вважали містицизм, несвідоме основними мотивами в діяльності людини, розвитку суспільства,

нації та держави. Більшовики, відповідно до марксистсько-ленінської ідеології, дотримувалися матеріалістичного розуміння історичного процесу.

Фашисти й нацисти визнавали приватну власність на засоби виробництва й ринкову економіку, що мали існувати під жорстким контролем держави. Більшовики виступали за ліквідацію приватної власності на засоби виробництва й створення планової державної економіки.

У зовнішньополітичних доктринах фашистів і нацистів чільне місце посідало здобуття «життєвого простору» для розвитку італійського та німецького народів відповідно. Більшовики, дотримуючись інтернаціоналізму, заявляли, що вони є авангардом у боротьбі робітництва за свої права в усьому світі, і під цими гаслами намагалися сприяти «експорту революції» і перемозі комунізму.

4 **Громадянська війна в Іспанії.** Одним із викликів міжвоєнного часу в Європі стала громадянська війна в Іспанії, що охопила країну в **1936—1939 рр.** Вона відбувалася між силами уряду республіки, що об'єднував партії іспанського Народного фронту, і представниками лівих та правих сил, які підтримали заколотників генерала **Франсіско Франко.**

Диктатор Іспанії, генерал Франсіско Франко (ліворуч від А. Гітлера). 1940 р.

Генералу Ф. Франко на його прохання надали допомогу А. Гітлер та Б. Муссоліні. У роки війни Німеччина відправила на допомогу франкістам 50 тис., Італія — 150 тис., Португалія — 20 тис. військових, а також значну кількість техніки.

У **1936 р.** в Лондоні було підписано угоду про невтручання у справи Іспанії. До неї приєдналися Німеччина та СРСР, однак при цьому вони не припиняли надавати допомогу учасникам конфлікту.

Республіканський уряд Іспанії придбав у СРСР значну кількість військової техніки та озброєння. До його армії радянський уряд направив 3 тис. радників. Захищати республіку в Іспанії, за різними оцінками, приїхало від 35 до 42 тис. осіб із 54 країн, із яких було сформовано «Інтернаціональні бригади». У війні брали участь українці, причому з обох сторін. Республіканців підтримало близько 1 тис. осіб із західноукраїнських земель, а на боці франкістів воювали колишні військові УНР.

Війна завершилася перемогою франкістів. В Іспанії встановилася диктатура генерала Ф. Франко, що проіснувала до листопада 1975 р. Під час громадянської війни в Іспанії загинуло близько 1 млн осіб, 450 тис. осіб залишили країну у статусі біженців.

Ці події дали можливість Німеччині, Італії та СРСР випробувати в бойових умовах нові зразки військової техніки (літаки, танки тощо) і показати всьому світу, що нова війна буде якісно іншою порівняно з Першою світовою війною.

За 58 км від Мадрида за наказом генерала Ф. Франко в 1940 р. було створено меморіальний комплекс «Долина полеглих», де по обидва боки від величезного хреста поховано залишки 33 872 жертв сторін протистояння в громадянській війні. Висота хреста становить 150 м. До нього веде тисяча символічних сходинок — саме стільки днів тривала війна. У меморіалі також було поховано Ф. Франко, згідно з його заповітом.

М'яка композиція з вареними бобами: передчуття громадянської війни. Художник Сальвадор Далі, 1936 р.

Запитання і завдання

1. Укажіть загальну кількість безробітних у країнах Заходу в період світової економічної кризи. **2.** Назвіть теоретиків неолібералізму. **3.** Як ставилися до приватної власності фашисти й нацисти? **4.** Коли відбувалася громадянська війна в Іспанії? **5.** Визначте, якою була кількість жертв громадянської війни в Іспанії.

6. Які зміни відбувалися в розвитку капіталізму в міжвоєнний період? **7.** У чому полягало оновлення лібералізму й консерватизму в цей період? **8.** Визначте спільне та відмінне в лівому та правому тоталітаризмі. **9.** Чому громадянську війну в Іспанії вважають одним із викликів міжвоєнного часу?

10. Складіть таблицю «Лібералізм та консерватизм у XIX та в першій половині XX ст.: основні програмові засади». **11.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «У чому полягають уроки громадянської війни в Іспанії для країни та Європи?».

12. Підготуйте есе на тему «Моє ставлення до неолібералізму».

Практичне заняття

Тоталітарні режими: встановлення державного контролю над публічним життям і суспільною свідомістю

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом III «Держави світу між світовими війнами (1918—1939 рр.)»

§ 15. Друга Річ Посполита

i

1. Коли відбулися поділи Речі Посполитої? Між якими державами були розділені польські землі? **2.** Яким було ставлення країн Антанти до відновлення польської держави?

1 **Відновлення державної незалежності. Ю. Пілсудський.** Із моменту втрати державності польське населення вело боротьбу за відновлення своєї державності. У роки Першої світової війни склалися два політичні табори, які у своїй боротьбі покладали надії на одну з ворогуючих сторін. Сили, що об'єдналися навколо Партії народної демократії (ендеків) на чолі з Р. Дмовським, спиралися на підтримку Антанти. У Парижі вони створили Польський національний комітет (ПНК), який восени 1917 р. було визнано представником польського народу.

Інші політичні сили на чолі з **Юзефом Пілсудським** виступали за співробітництво із Центральними державами, зокрема з Австро-Угорщиною. Ще на початку війни Ю. Пілсудський створив польський легіон, що взяв участь у боротьбі проти російської армії. Наприкінці 1917 р. Ю. Пілсудський відмовився включити польський легіон до складу німецької армії, після чого опинився у в'язниці.

Тим часом Німеччина та Австро-Угорщина, які окупували польські землі, що входили до складу Російської імперії, 5 листопада 1916 р. проголосили створення на цих територіях маріонеткового Регентського Королівства Польського. Цим вони прагнули залучити додаткові сили до боротьби з Росією. Проте мобілізувати вдалося лише 5 тис. осіб. Єдиним досягненням Регентської ради стало відновлення польської мови в освіті та запровадження власної грошової одиниці — польської марки.

Революційні події в Росії, Німеччині та Австро-Угорщині прискорили процес утворення польської держави. Про право поляків на власну державу заявляли також лідери Тимчасового уряду Росії та більшовики. Про створення польської держави йшлося і в «14 пунктах» В. Вільсона.

У листопаді 1918 р. в умовах поразки Німеччини представники лівих польських партій у Любліні створили уряд на чолі з **Ігнацієм Дашинським**, який проголосив утворення Польської республіки. Проте цей уряд проіснував недовго.

Юзеф Пілсудський. Художник Войцех Коссак, 1928 р.

10 листопада 1918 р. до Варшави повернувся звільнений із в'язниці Ю. Пілсудський. Наступного дня він отримав від Регентської ради владні повноваження та одразу ж утворив уряд на чолі із соціалістом Є. Морачевським, а себе оголосив «тимчасовим вождем держави». Уряд розмістився у Варшаві. Спочатку його влада поширювалася лише на територію Королівства Польського, яке за рішенням Віденського конгресу 1814—1815 рр. належало Росії, та Західну Галичину **(Мала Польща)**. Тільки наприкінці **грудня 1918 р.** внаслідок народного повстання з-під влади Німеччини було звільнено частину західних польських земель **(Велика Польща)**. Одночасно з процесом відновлення незалежності в Королівстві Польському під впливом Російської революції почали виникати ради, але вони не мали такого впливу, як у Росії.

У січні 1919 р. між варшавським урядом і ПНК було досягнуто угоди про об'єднання. Відбулися вибори до Установчого сейму, на яких більшість здобули ендеки. Ю. Пілсудський залишився «тимчасовим вождем держави». Його роль обмежувалася конституційними нормами.

Установчий сейм прийняв низку соціально-економічних законів: було закріплено 8-годинний робочий день, розроблено земельну реформу, що передбачала обмеження землеволодіння 180 га. Влітку 1919 р. на території Польщі було ліквідовано ради.

2 **Визначення кордонів Другої Речі Посполитої.** Паризька мирна конференція визначила західний кордон Польщі, а щодо східного кордону питання залишилося відкритим. Міністр закордонних справ Великої Британії **Джордж Керзон** запропонував визначити його по лінії розселення етнічних поляків, що й було затверджено Верховною радою Антанти в **грудні 1919 р.** Проте невизначеність становища в Росії дала змогу польському уряду претендувати на землі, які колись входили до складу Речі Посполитої. Претензії на східні території також призвели до війни із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) у **листопаді 1918 — липні 1919 р.**

До 1920 р. Польща перебувала у стані неоголошеної війни з радянською Росією. Усі спроби країн Антанти спонукати Польщу до активних дій проти більшовиків не мали успіху. Це було пов'язано з тим, що представники Білого руху в Росії не визнавали польської державності, і польський уряд не був зацікавлений в їхній перемозі. Тільки після поразки основних сил білогвардійців Ю. Пілсудський зважився на рішучі дії. **21 квітня 1920 р.** між урядом Української Народної Республіки (УНР)

та Польщею було укладено **Варшавську угоду**. Польща закріплювала за собою західні області України й визнавала право України на незалежне державне існування й верховну владу УНР на чолі із **Симоном Петлюрою**.

Після укладення договору та військової конвенції польська армія та війська УНР повели наступ проти більшовиків і навіть увійшли до Києва. У травні 1920 р. їхній наступ було зупинено, а в серпні Червона армія вже стояла під Варшавою.

Радянські лідери розглядали похід на Варшаву як спосіб наблизити світову революцію. Великі сподівання покладалися на підтримку польських робітників. Проте сталося **«диво на Віслі»**. Польське робітництво й селянство стало на захист власної держави. Червона армія зазнала поразки й була змушена відійти на довоєнні позиції.

18 березня 1921 р. у **Ризі** між Польщею, РСФРР та УСРР було підписано мирний договір, за яким Польща закріплювала за собою території Західної України та Західної Білорусії. Ще в 1920 р. Польща захопила в Литви Віленський край. Остаточно кордони Польщі склалися в **1923 р.** Завдяки територіальним загарбанням близько 35 % населення Польщі складали національні меншини, щодо яких проводили політику **полонізації**. Польща стала багатонаціональною державою. За своїм розвитком вона була переважно аграрною країною, близько 65 % населення якої працювало в сільському господарстві.

3 **Польща в 1921—1926 рр.** У **1921 р.** було прийнято нову **конституцію Польської республіки**, у якій проголошувалися демократичні права громадян. Польща стала парламентською республікою. Повноваження президента, обраного парламентом на сім років, були обмеженими. Закріплювалося привілейоване становище католицької церкви.

У **листопаді 1922 р.** відбулися перші парламентські вибори, на яких жодна з партій не набрала більшості голосів. Праві партії на чолі з ендеками намагалися сформувати правоцентристську урядову коаліцію, а також обрати свого президента, ліві — свого. Ю. Пілсудський взагалі усунувся з політичної боротьби. Виникла гостра політична криза, яку з великими труднощами вдалося розв'язати. Фактично влада опинилася в руках ендеків.

Уряд ендеків узяв курс на стимулювання економічного зростання шляхом надання дешевих кредитів. Така політика сприяла пожвавленню економічного життя, проте воно виявилося нетривалим. Відсутність єдиного внутрішнього ринку, післявоєнна розруха, економічна блокада з боку Німеччини, неврегульованість торговельних відносин із сусідами, неповернення кредитів призвели до стрімкої інфляції і знецінення польської марки. Різко знизився життєвий рівень населення, зросло безробіття, у промислових центрах прокотилася хвиля економічних страйків. Користуючись ситуацією, комуністи спробували підняти повстання в Кракові (1923 р.). Проте воно було придушене.

На тлі економічних негараздів відбулася зміна уряду, який взявся до рішучих реформ. Позапартійний прем'єр-міністр **Владислав Грабський** першочерговим завданням вважав фінансову стабілізацію. У **квітні 1924 р.** було проведено грошову реформу: запроваджено польський злотий, створено Польський банк — незалежну фінансову установу, акції якого були продані на вільному ринку. Уряд також розпочав проведення аграрної реформи, за якою парцеляції (розподілу) підлягали маєтки площею понад 180 га (на «східних кресах» — українських, білоруських і литовських землях — 300 га). Натомість селянство отримувало від держави дешеві кредити для розвитку господарства. Розпочалося залізничне будівництво, яке мало поєднати економічні центри держави з новим портом — Гдиня, який почали будувати на Балтійському узбережжі поряд із Гданськом, що перебував під управлінням Ліги Націй. Такі заходи швидко дали позитивні результати.

У той самий час політичне життя країни залишалося бурхливим. Нестійкість коаліцій призводила до політичних криз. Невирішеною залишалася проблема національних меншин. Активна політика полонізації, яку проводили ендеки, викликала опір із боку національних меншин, особливо українців. Ця боротьба посилилася після визнання країнами Антанти належності Східної Галичини Польщі (1923 р.).

4 **Режим «санації».** Недоліки парламентської системи, відстала економічна структура, нерівномірність розвитку країни, економічна блокада з боку Німеччини та СРСР, криза в армії зрештою призвели до перевороту **1926 р.**

У Польщі було встановлено **режим «санації» (оздоровлення)**. Ю. Пілсудський встановив одноосібну владу. Переворот збігся в часі з економічною стабілізацією. Це дало можливість закріпити встановлений режим. Утричі збільшився експорт вугілля, пожвавилися машинобудівні галузі промисловості, зросли обсяги транспортних перевезень. В економіку Польщі було залучено англійські, американські та німецькі інвестиції. Зменшилося безробіття, зміцнів курс злотого. На селі збирали непогані врожаї.

Режим «санації» — авторитарний режим на чолі з Ю. Пілсудським, встановлений в умовах кризи парламентської системи й польської державності. Він базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що не дозволяло опозиції чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, подаючи тимчасові успіхи в економіці як свої заслуги.

Риси режиму «санації»:

- визначальний вплив Ю. Пілсудського в політичному житті й формування культу його особи;
- значний вплив на політичне життя суспільства військових;
- існування парламентської опозиції;
- складна виборча система;
- обмеженість свободи слова й друку;

- відносно незначні масштаби політичних репресій;
- спроби знайти порозуміння з національними меншинами.

Економічна криза 1929—1933 рр. зумовила зміщення режиму до правого ухилу. Щоб утримати владу, Ю. Пілсудський розпочав репресії проти своїх противників та обмежив права парламенту. У **1935 р.** було прийнято нову **конституцію**, яка закріпила режим особистої влади.

У травні 1935 р. Ю. Пілсудський помер. Між генеральним інспектором збройних сил генералом Е. Ридз-Смігли та президентом І. Мосцицьким спалахнула боротьба, яка завершилася компромісом і поділом влади.

Період 1935—1939 рр. у внутрішньому становищі країни був відносно стабільним, хоча посилилася боротьба з українським національним рухом, особливо після серії терористичних актів, здійснених ОУН.

На початку 1930-х рр. Польща пішла на зближення з Німеччиною і в 1934 р. уклала з нею пакт про ненапад.

У 1938 р. Польща взяла участь у поділі Чехословаччини, що призвело до втрати реального союзника. Восени 1938 р. Німеччина запропонувала Польщі дати згоду на приєднання до Німеччини міста Данциг. Польща відповіла відмовою, і між двома країнами швидко наростав конфлікт. **1 вересня 1939 р.** Німеччина здійснила агресію проти Польщі. Розпочалася Друга світова війна.

Лідери Польської республіки під час її створення заклали небезпечний потенціал саморуйнування, загарбавши етнічно непольські території та здійснюючи щодо них політику колонізації. Це неодмінно породжувало опір непольського населення (ОУН на українських землях) і давало можливість сусіднім державам висувати територіальні претензії.

Запитання і завдання

1. На які держави намагалися спертися лідери польського національного руху в боротьбі за незалежність Польщі в роки Першої світової війни? **2.** Коли була утворена Регентська рада? **3.** Коли Ю. Пілсудський став «тимчасовим вождем держави»? **4.** Які події називають «дивом на Віслі»? **5.** Які реформи були проведені урядом В. Грабського? **6.** У якому році в Польщі було встановлено режим «санації»? **7.** Хто поділив владу в Польщі після смерті Ю. Пілсудського? **8.** В агресії проти якої держави взяла участь Польща в 1938 р.?

9. Чому в роки Першої світової війни польський рух був розколотий на прихильників Антанти та Центральних держав? **10.** Як і за яких обставин відбувалося відновлення польської державності? Дайте історичну оцінку цьому явищу. **11.** Якою є роль Ю. Пілсудського у становленні Польської республіки?

12. Складіть таблицю «Процес формування кордонів Польської республіки». **13.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Зовнішня політика відновленої Польщі: здобутки і прорахунки».

14. Підготуйте есе на тему «Чи став режим “санації” оздоровленням для країни?».

§ 16. Чехословацька республіка

До складу якої держави входили чеські й словацькі землі напередодні Першої світової війни?

1 **Утворення Чехословаччини. Т. Масарик.** В умовах розпаду Австро-Угорської монархії 6 січня 1918 р. збори чеських депутатів австрійського рейхстагу та земських сеймів зажадали утворення суверенної, демократичної та соціально справедливої держави «в межах історичних чеських земель і своєї словацької парості».

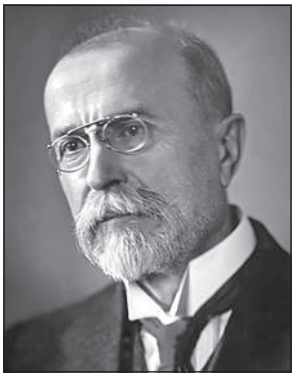

Томаш Гарріг Масарик

Влітку 1918 р. Чехословацький національний комітет у Парижі, який очолював **Томаш Масарик**, було визнано Францією, а потім Великою Британією та США «першоосновою майбутнього чехословацького уряду». Тобто уряд держави був визнаний ще до того, як держава була проголошена і створена. Зв'язок із цим комітетом установив Національний комітет у Празі, який об'єднав усі чеські політичні партії.

Восени, коли стало зрозумілим, що імперія гине, імперський уряд організував вивезення із Чехії цінного майна. Таке пограбування викликало обурення чехів, які розпочали страйк і вступили в сутички з армією та поліцією. У цих умовах **28 жовтня 1918 р.** Національний комітет проголосив **Чехословацьку республіку (ЧСР)**. 30 жовтня Словацька національна рада заявила про відділення Словаччини від Угорщини та визнала право словацького народу вирішувати свою долю на основі повної незалежності. Водночас вона проголосила словацьку націю частиною єдиної чехословацької нації в культурному та мовному плані.

Перший уряд республіки сформувався на основі «всенародної коаліції» чеських і словацьких правих і націоналістичних партій та соціал-демократів. Він обіцяв провести «соціалізацію» промисловості, запровадити 8-годинний робочий день, визнати право на страйки. В умовах піднесення селянського руху Національні збори прийняли закон про аграрну реформу, що встановив максимум земельного володіння у 250 або 150 га ріллі залежно від регіону.

20 лютого 1920 р. Національні збори прийняли конституцію, що закріпила утворення ЧСР як демократичної республіки. У її основу було покладено принцип захисту приватної власності. Усі громадяни отримали рівні права. Вищим законодавчим органом ставали двопалатні Національні збори, вибори до яких здійснювалися на основі загального виборчого права. Національні збори обирали президента терміном на сім років. Він мав широкі повноваження. Першим президентом було обрано Т. Масарика.

Виходячи з тези про єдину чехословацьку націю, конституція відкидала самобутність словацького народу. Рівноправність націй трактували лише як мовно-культурну. Отже, Чехословаччина стала унітарною державою, що в подальшому й стало причиною виникнення сепаратистських рухів.

У **квітні 1920 р.** в Чехословаччині відбулися перші парламентські вибори, на яких перемогли соціал-демократи й соціалісти.

Кордони республіки було визначено відповідно до післявоєнних (1919—1920 рр.) мирних договорів країн Антанти з Німеччиною, Австрією та Угорщиною. До складу нової держави за Сен-Жерменським договором на правах автономії увійшла Закарпатська Україна. У Чехословаччині її називали Підкарпатською Руссю. Проте реалізацію автономії було відкладено на невизначений термін.

2 ЧСР у 1920—1930-ті рр. Чехословаччина успадкувала 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів і в 1920—1930-х рр. перетворилася на високорозвинену європейську державу. Вона увійшла до десятки найбільш промислово розвинених країн світу. Економічну й політичну стабільність країни забезпечував значний прошарок середнього класу: 13 % працездатного населення було охоплено підприємницькою діяльністю. Швидкими темпами тут розвивалися провідні галузі виробництва, особливо важкої промисловості. Це приваблювало іноземний капітал, частка якого становила 20 % усіх інвестицій в економіку. Проте словацькі й закарпатські землі були розвинені набагато гірше, ніж чеські та моравські. У них переважав аграрний сектор економіки. Життєвий рівень там був значно нижчим, що породжувало невдоволення та соціальну напруженість.

Едуард Бенеш

У політичному розвитку Чехословаччина була найдемократичнішою державою Європи. Тут діяло близько 20 основних партій. Найбільшою підтримкою користувалися центристські й лівоцентристські партії, які утворювали урядові коаліції. У 1930-ті рр. впливовою політичною силою в країні стали національні партії (німецькі, словацькі, угорські, українські), які виступали за розбудову федеративної держави в унітарній ЧСР.

На міжнародній арені Чехословаччина орієнтувалася на Францію, а в 1920—1921 рр. разом із Румунією та Королівством сербів, хорватів і словенців створила Малу Антанту. Незмінним керівником зовнішньої політики ЧСР у 1918—1935 рр. був **Едуард Бенеш**, якого після відставки Т. Масарика обрали президентом.

Економічна криза 1930-х рр. завдала серйозного удару по ЧСР. Вузькість внутрішнього ринку, велика залежність від експорту призвели

до значного й тривалого спаду виробництва. Найбільше падіння виробництва припало на 1933 р. — 44 % порівняно з 1929 р. Безробітних налічувалося близько 1 млн осіб. Щоб вийти з кризи, уряд отримав надзвичайні повноваження. Під державний контроль було поставлено діяльність 25 концернів, до яких входило 75 % підприємств. Було встановлено державну монополію на торгівлю хлібом. Зрештою становище поступово стабілізувалося, і з 1936 р. почалося зростання виробництва.

Адольф Гітлер і Конрад Генлейн, лідер Судето-німецької партії

Під час економічної кризи 1929—1933 рр. загострилися соціальні, а особливо національні суперечності в країні. Райони, де проживала німецька меншина, найбільше постраждали від кризи. Цим вирішив скористатися А. Гітлер. У Чехії було створено Судето-німецьку партію на чолі з **Конрадом Генлейном**, яка домагалася автономії Судетської області, заселеної переважно німцями.

Гібридна війна — війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей і конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії (як правило, за допомогою звичайної війни).

Для відриву цих земель від ЧСР нацисти влаштували **гібридну війну**: засилання провокаторів і терористичних банд, вчинення безпорядків, шалений пропагандистський та дипломатичний тиск, погрози збройної агресії тощо.

3 **Ліквідація Чехословаччини. 29—30 вересня 1938 р.** в **Мюнхені** відбулася зустріч керівників урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії, на якій було підписано Мюнхенську угоду. Представників Чехословаччини на цю зустріч не запросили. Фактично було прийнято вимоги Німеччини, подані Чехословаччині у вигляді ультиматуму. Головною з них була передача Німеччині території Судетів. Чехословаччина, залишившись сам-на-сам із Німеччиною, змушена була поступитися тиску.

У **жовтні 1938 р.** німецькі війська окупували Судетську область. ЧСР змушена була віддати Польщі Тешинську Силезію. У **листопаді 1938 р.** за рішенням І Віденського арбітражу Угорщині було передано частину Словаччини й Карпатської України. Чехословаччина втратила 1/3 своєї території з населенням 5 млн осіб, а також прикордонні укріплення та 40 % промисловості. Її було перетворено на **Чехо-Словацьку федеративну республіку (ЧСФР)**. Вона опинилась у залежності від Німеччини.

14 березня 1939 р. Словаччина стала незалежною. Уряд очолив Й. Тісо. **15 березня 1939 р.** було проголошено незалежність **Карпатської України**

на чолі з А. Волошиним, але вона одразу зазнала агресії з боку Угорщини. Того самого дня президент ЧСР Е. Гаха підписав акт про ліквідацію республіки, і на територію країни увійшли німецькі війська. Чехію та Моравію було оголошено протекторатом Німеччини.

Чехословаччина в 1920—1930-ті рр.

1918—1938 рр.		1938 р.		1938—1939 рр.
Чехословацька республіка (ЧСР)	⟹	**Мюнхенська угода**	⟹	**Чехо-Словацька федеративна республіка (ЧСФР)**
Перша республіка				Друга республіка

Запитання і завдання

1. Хто став лідером боротьби чехів і словаків за національне визволення? **2.** Як було проголошено незалежність ЧСР? **3.** Які міжнародні угоди сприяли оформленню кордонів молодої держави? **4.** Хто став першим президентом ЧСР? **5.** Які чинники загострювали національну проблему ЧСР у 1930-ті рр.? **6.** Які чинники відіграли вирішальну роль у припиненні існування ЧСР: зовнішні чи внутрішні?

7. Охарактеризуйте політичний розвиток ЧСР у 1920—1938 рр. **8.** З'ясуйте особливості економічного розвитку ЧСР у міжвоєнний період. **9.** Дайте оцінку політики чехословацького уряду щодо національних меншин у 1920—1930-х рр.

10. Складіть таблицю «Сприятливі та стримуючі чинники економічного розвитку ЧСР у міжвоєнний період». **11.** Проведіть дискусію за проблемним питанням «Чому стала можливою Мюнхенська угода?».

12. Складіть історичний портрет «Т. Масарик — творець Чехословацької республіки».

§ 17. Угорщина

1. Як розгорталися події Першої світової війни в 1918 р.? **2.** Які обмеження накладалися на Угорщину за Версальським та Тріанонським мирними договорами?

Угорська революція 1918 р. У ніч на **31 жовтня 1918 р.** у Відні та Будапешті одночасно розпочалися революції. Правління династії Габсбургів в Австрії та Угорщині було повалено. В Угорщині було сформовано новий уряд, який очолив лідер угорської ліберальної опозиції граф **Міхай Карої**. Програмою його діяльності став **Маніфест 25 жовтня.** Одним із його перших заходів було підписання перемир'я з країнами Антанти. **16 листопада 1918 р.** в ситуації загального піднесення через повалення влади Габсбургів було оголошено про утворення **Угорської республіки.**

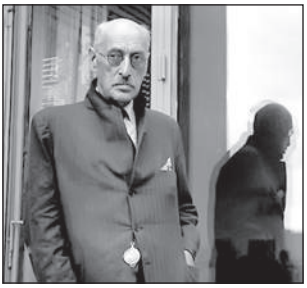

Міхай Карої

Уряд М. Карої розпочав здійснення реформ. Було оголошено свободу спілок і зборів, створення політичних організацій, загальне виборче право. Надавалася автономія всім національним меншинам. Було розроблено проект земельної реформи, за якою держава могла вилучати без компенсації в поміщиків маєтки від 200 до 500 хольдів (1 хольд — 0,57 га) і розподіляти ці землі між селянами на умовах вічної оренди або викупу протягом 50 років. Запроваджувався 8-годинний робочий день.

Однак діяльності уряду М. Карої заважав ряд чинників. **24 листопада 1918 р.** виникла **Комуністична партія Угорщини (КПУ)**. Вона всіляко намагалася дискредитувати діяльність уряду М. Карої і прагнула встановити в Угорщині радянську владу.

Держави Антанти ігнорували спроби М. Карої здобути їхню підтримку. Після укладення перемир'я Угорщина мала негайно демобілізувати всі свої збройні сили, крім восьми дивізій. Це спричинило багато проблем. Також країни Антанти були проти збереження у складі Угорщини Словаччини, Хорватії та Воєводини. Навесні 1919 р. Угорщину охопила інфляція, зросло безробіття, багато підприємств закрилися. У березні Антанта зажадала від Угорщини передати 2/3 території сусіднім Румунії, Чехословаччині, Королівству сербів, хорватів і словенців. М. Карої подав у відставку й запропонував соціал-демократам сформувати новий уряд.

2 **Угорська Радянська Республіка (УРР). 21 березня 1919 р.** у результаті об'єднання соціал-демократів та комуністів утворилася **Соціалістична партія Угорщини (СПУ)**. Того ж дня було оголошено про створення **Угорської Радянської Республіки (УРР)**. Її уряд називався **Революційна урядова рада (РУР)**. На ці події одразу відгукнувся лідер російських більшовиків В. Ленін. Він запропонував створити «військовий союз» радянських Росії та Угорщини.

На першому засіданні РУР було скасовано всі чини і звання, ліквідовано посади урядових уповноважених, відокремлено церкву від держави. Нова влада провела суцільну націоналізацію власності. Завдяки цим заходам у руках держави були зосереджені майже всі ресурси. Проте спроба розгорнути соціалістичне будівництво за прикладом радянської Росії призвела до втрати урядом УРР підтримки з боку підприємців і власників.

У сільському господарстві проводилася конфіскація та націоналізація маєтків, розміри яких перевищували 100 хольдів. Проте розподіл земель між селянами не відбувся, і селянство не стало опорою нового режиму. Натомість уряд надав широкі соціальні права робітництву, але воно становило меншість населення країни.

Заклик вступати до УЧА. Агітаційний плакат 1919 р.

Влітку 1919 р. на Всеугорському з'їзді рад було прийнято нову конституцію, за якою вся влада переходила до рад. Для захисту УРР було утворено Угорську Червону армію (УЧА) кількістю 300 тис. осіб.

У новому уряді постійно спалахували суперечки між комуністами й соціал-демократами. Складним залишалося й міжнародне становище УРР. Із сусідів її визнала лише Австрія. Також її визнала радянська Росія, але надати допомогу через повстання М. Григор'єва не могла. **20 березня 1919 р.** держави Антанти виступили зі спільною заявою (**«Віська нота»**), де проінформували уряд радянської Угорщини, що введуть до країни свої війська для усунення від влади комуністів, які захопили її всупереч демократичним нормам.

16 квітня 1919 р. румунські війська перейшли в наступ. 2 травня вони зайняли Трансильванію й зупинилися за 140 км від Будапешта. Розпочали наступ і чехословацькі війська, які до початку травня встановили контроль над Словаччиною і Закарпаттям. **19 травня 1919 р.** УЧА перейшла в контрнаступ проти чехословацьких частин й увійшла до Словаччини. Було проголошено Словацьку Радянську Республіку, що заявила про своє приєднання до Угорщини. Однак вона проіснувала менше місяця.

У **червні 1919 р.** влада проголосила країну **Угорською Соціалістичною Союзною Радянською Республікою.** Здійснення масових конфіскацій майна і застосування «червоного терору» проти невдоволених спричинили розкол у СПУ і сприяли консолідації контрреволюційних сил. Заколоти, що спалахували в гарнізоні Будапешта й інших містах, жорстоко придушували віддані уряду війська. На територіях, окупованих французькою армією, почали збиратися антикомуністичні сили й виник новий уряд. 6 червня в місті Сегед контр-адмірал **Міклош Горті**, який обіймав посаду військового міністра, розпочав формування нової угорської національної армії.

13 червня 1919 р. прем'єр-міністр Франції Ж. Клемансо від імені держав — учасниць Паризької мирної конференції оприлюднив ультиматум до уряду УРР: зупинити наступ своєї армії та вивести її зі Словаччини, обіцяючи натомість евакуювати румунські війська, що діяли на сході Угорщини. Радянський уряд прийняв ультиматум і відвів свою армію за лінію, встановлену Антантою. Однак після цього перед РУР поставили вимогу демобілізувати УЧА, а румунські війська не залишили зайнятої території взагалі. Тоді 20 липня армія УРР перейшла в наступ проти румунських військ, але останні завчасно були попереджені про це. Румунська армія завдала поразки частинам УЧА.

Уряд УРР був змушений розпочати переговори з державами Антанти про припинення війни. 1 серпня РУР подала у відставку. Сформувався новий «профспілковий» уряд, у складі якого не було комуністів. Однак через деякий час до Будапешта вступили румунські війська, які роззброїли УЧА й сприяли поваленню «профспілкового» уряду.

У той самий час західною і південною частинами Угорщини оволоділи війська адмірала М. Горті. На цій території розпочалися переслідування прибічників радянської влади й було відновлено законодавство дореволюційного періоду. Лідери комуністів утекли до Росії.

3 **Диктатура М. Горті.** Після повалення радянської влади прибічники відновлення монархії проголосили правителем Угорщини ерцгерцога Карла IV Габсбурга, але держави Антанти виступили проти цього й підтримали М. Горті. **14 листопада 1919 р.** його 50-тисячна армія урочисто увійшла до Будапешта. М. Горті тоді представляв єдину реальну загальнонаціональну силу в країні. Незабаром він сформував коаліційний уряд і провів вибори до парламенту — Національних зборів.

1 березня 1920 р. Національні збори прийняли рішення про відновлення в країні монархії. Антанта й держави — спадкоємиці Австро-Угорщини (Румунія, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців) виступали проти відновлення влади Габсбургів в Угорщині. Зрештою Національні збори заборонили Карлу IV посісти угорський престол до обрання нового монарха й призначили **регентом** М. Горті. Ставши главою держави, він зберіг посаду головнокомандувача армії. М. Горті представляв країну перед зовнішнім світом. Свої виконавчі функції він реалізовував через призначуваний ним уряд. М. Горті користувався правами законодавчої ініціативи, скликання й розпуску парламенту. Політична опозиція зберегла можливості для легальної діяльності, але діяльність усіх лівих сил, за винятком Угорської соціалістичної партії, була заборонена. Вибори до представницьких органів влади зберігалися, однак на них застосовувалося відкрите голосування. Під час свого правління М. Горті спирався на створену в 1921 р. Партію національної єдності, систему легальних і таємних товариств, якою він керував через «Раду семи вождів». Фактично в Угорщині сформувалася диктатура М. Горті, що мала характер **авторитарного режиму**.

Регент — у монархічних державах: тимчасовий правитель, який виконує обов'язки глави держави замість монарха.

Авторитаризм — державний лад, для якого характерні режим особистої влади, диктаторські методи управління за допомогою репресивного апарату й соціальної демагогії.

У **червні 1920 р.** Угорщина підписала **Тріанонський мирний договір**, згідно з яким вона втратила 77 % території і 59 % населення. На неї було покладено обов'язок виплати репарацій. Загальна кількість збройних сил обмежувалася 35 тис. осіб.

За Тріанонським договором економічні втрати країни були величезними: 58% залізниць, 60% протяжності доріг, 84% лісових ресурсів, 29% вугілля. Більша частина промисловості Угорщини (обробна, харчова, хімічна, машинобудівна) була зосереджена в Будапешті й не зазнала значних руйнувань. Проте нові кордони відмежували її від постачальників сировини й традиційних ринків збуту, що робило економіку Угорщини дуже вразливою до дій сусідів.

Міклош Горті

Агітаційний плакат режиму М. Горті

Риси режиму М. Горті:

- консерватизм;
- обмеження демократичних прав і свобод;
- збереження представницьких, демократичних інститутів влади;
- легальне існування опозиції, обмеження діяльності лівих сил;
- панування традиційної еліти (земельної аристократії);
- необмежена влада;
- відсутність масової партії — опори правлячого режиму;
- монархічна, націоналістична демагогія.

Із 1921 до 1931 р. уряд Угорщини очолював граф **Іштван Бетлен**. Він припинив терор проти учасників революції, уклав угоду із соціал-демократами про легалізацію діяльності партії та звільнення політичних в'язнів. Водночас було обмежено демократичні права і свободи, вводилися відкрите голосування та освітній ценз. Хоча регент у своїй політиці загалом дотримувався консервативного курсу, за його правління в Угорщині зберігалися представницькі, демократичні інститути влади, діяли права та ліва опозиція.

В економічному розвитку Угорщина в середині 1920-х рр. досягла довоєнного рівня. Виникали нові галузі виробництва, але країна залишалася аграрно-індустріальною. Було проведено часткову аграрну реформу.

Криза сільського господарства, що охопила країни Східної Європи наприкінці 1920-х рр., економічна криза 1929—1933 рр. завдали сильного удару по економіці Угорщини й особливо по сільському господарству. У 1931 р. уряд очолив **Дюла Гембеш** (1931—1935 рр.). Було значно зменшено демократичні права: скорочено кількість виборців; розширено права верхньої палати парламенту; обмежено діяльність опозиційних політичних партій. Активізували діяльність ультраправі сили, зокрема націонал-соціалістична партія **«Схрещені стріли»** на чолі з **Ференцом**

Салаші. У зовнішній політиці було взято курс на зближення з Німеччиною. Відроджувалися гасла відновлення «історичної Угорщини» та реваншу.

У 1936 р. прем'єр-міністром став граф **Пал Телекі**, який проводив політику зближення з Німеччиною. У **1938—1939 рр.** Угорщина взяла участь у розділі ЧСР і приєдналася до Антикомінтернівського пакту.

6 квітня 1941 р. Угорщина вступила у Другу світову війну, здійснивши разом з іншими державами-агресорами напад на Югославію. Граф П. Телекі на знак протесту проти розділу Югославії (1941 р.) наклав на себе руки. На його місце було призначено **Ласло Бардоші**.

За період 1938—1941 рр. до Угорщини було приєднано значні території: частину Словаччини (Верхню Угорщину), Закарпатську Україну, Трансильванію та частину Югославії (Воєводину, Банат). Угорське населення вважало, що завдяки М. Горті стосовно їхньої країни було відновлено справедливість, якою знехтували в 1919—1920 рр. у Парижі. Проте подальші події довели, що шлях, який обрала Угорщина, завів країну до національної катастрофи (1945 р.).

Запитання і завдання

1. Який характер мала революція 1918 р. в Угорщині? **2.** Які дві партії об'єдналися та утворили Соціалістичну партію Угорщини? **3.** Які держави брали участь у війні з Угорською Радянською Республікою? **4.** Коли було встановлено диктатуру М. Горті? **5.** Яку назву мала націонал-соціалістична партія Угорщини?

6. Чому спроба радянської влади утвердитися в Угорщині зазнала поразки? **7.** Яку внутрішню і зовнішню політику проводив М. Горті? **8.** З'ясуйте особливості режиму М. Горті.

9. Проведіть дискусію за проблемним питанням «У 1918—1919 рр. в Угорщині відбулися дві революції (демократична і соціалістична) чи одна (національна)?». **10.** Порівняйте Російську революцію 1917 р., Листопадову революцію 1918 р. в Німеччині та Угорську революцію 1918 р. Результати роботи подайте у вигляді таблиці.

11. Підготуйте презентацію «Наслідки Тріанонського договору для Угорщини».

§ 18. Румунія

1. Коли Румунія здобула незалежність? **2.** На боці якого союзу Румунія воювала в Першій світовій війні?

Румунія в Першій світовій війні та міжвоєнні роки. «Причорноморська міні-імперія». Перша світова війна завдала Румунії значних збитків. Людські втрати становили 800 тис. осіб (10 % населення).

Країна опинилася в окупації і змушена була укласти сепаратний Бухарестський мир із Німеччиною та її союзниками. Проте, скориставшись

Йон Братіану

Король Румунії Фердінанд I. Художник Константин Паскалі, 1930-ті рр.

поразкою останніх, Румунія опинилась у стані переможців і сповна скористалася цим.

Завдяки соціальним реформам (особливо аграрній), ухваленню демократичної конституції 1923 р. становище в країні вдалося стабілізувати. Цьому сприяли й позики країн Англії та Франції румунському уряду. Ці країни також вкладали значні інвестиції в розвиток промисловості, насамперед нафтодобувної (контролювали 49 %).

У зовнішній політиці Румунія орієнтувалася на Францію та була членом Малої Антанти. Також румунський уряд установив союзницькі відносини з Польщею. Румунія була частиною санітарного кордону проти СРСР.

У період із 1922 до 1928 р. при владі в країні перебувала націонал-ліберальна партія (у 1922—1926 рр. прем'єр-міністром був Й. Братіану, а в 1927—1928 рр. — його брат В. Братіану).

Основними політичними противниками лібералів були партії націоналістів і цараністів (селянська партія). У середині 1920-х рр. після смерті короля Фердінанда I між його сином Каролем та онуком Міхаєм спалахнула боротьба за румунський престол. Принц Кароль був позбавлений трону через родинні негаразди. Королем став 6-річний Міхай, а Регентську раду при ньому очолив В. Братіану.

Націоналісти й цараністи створили єдину партію. Вони розпочали рішучу боротьбу з лібералами й перемогли на виборах 1928 р.

Націонал-цараністська партія прийшла до влади в несприятливий момент: у країні спалахнула економічна криза, яка охопила всі галузі виробництва, крім нафтодобувної. У Румунії налічувалося 600 тис.

Політичний розвиток Румунії

Роки	Основна характеристика
1918—1928 рр.	Домінування в політичному житті Націонал-ліберальної партії. Прем'єрство братів Братіану (1922—1928 рр.)
1928—1930 рр.	Перебування при владі Націонал-цараністської партії
1930—1940 рр.	Правління короля Кароля II (1938—1940 рр. — королівська диктатура)
1940—1944 рр.	Диктатура Й. Антонеску

безробітних осіб. Протягом 1929—1933 рр. змінилося десять урядів. На початок 1934 р. національний дохід країни складав 49,4 % порівняно з 1929 р. Скориставшись нестабільністю, принц Кароль проголосив себе королем Каролем II.

У роки кризи зросла популярність правоекстремістських організацій, таких як «Залізна гвардія», що використовували націоналістичні гасла, поєднані із соціальною демагогією. Взірцем для своєї діяльності вони вважали італійських фашистів. Активізувала свою діяльність і Комуністична партія Румунії, яка стала організатором страйків, що іноді перетворювалися на криваві сутички.

Король Румунії Кароль II. Художник Філіп де Ласло, 1936 р.

Із 1934 р. Румунія поступово виходила з кризи. Неспроможність запобігти негативним явищам у суспільстві парламентськими методами штовхала правителів до встановлення влади «твердої руки». До влади прийшли нові ліберали, тісно пов'язані з фінансовими колами та королівською сім'єю. Однак навести лад у країні вони не спромоглися. Економічна криза 1936—1937 рр. ще більше загострила становище, і на виборах 1937 р. жодна політична партія не набрала більшості.

10 лютого 1938 р. Кароль II здійснив переворот. Було прийнято нову конституцію, за якою король отримував усю владу, а парламент перетворився на дорадчий орган. Конституція також закріплювала привілеї для румунів. Було ліквідовано багатопартійність, створено єдину офіційну партію «Фронт національного відродження» (Партія нації). Узявши за зразок Італію, Кароль II здійснив корпоратизацію промисловості. Головною опорою короля в його політиці були армія та «Залізна гвардія». Проте між генералітетом і лідерами «Залізної гвардії» існувала ворожнеча. У листопаді 1938 р. Кароль II розправився з лідерами «Залізної гвардії» і зосередив у своїх руках усю повноту влади.

Марш загону «Залізної гвардії» на вулицях Бухареста. 1930-ті рр.

У зовнішній політиці Румунія дотримувалася союзу з Англією та Францією. Проте після Мюнхенської угоди вона почала схилятися до співробітництва з Німеччиною як провідною силою в Європі. Крім того, Німеччина була головним торговельним партнером Румунії.

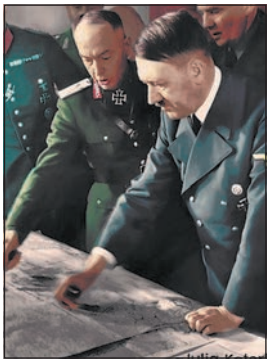

Йон Антонеску (ліворуч) з Адольфом Гітлером (праворуч)

Король Румунії Міхай I

2 **Диктатура Й. Антонеску.** У суспільстві наростав опір **королівській диктатурі**. Вирішальними стали поразки Румунії на зовнішньополітичному фронті. У **червні 1940 р.** до СРСР відійшли Бессарабія та Північна Буковина. Згідно з II Віденським арбітражем (серпень 1940 р.) Румунія також втрачала Трансильванію на користь Угорщини, а згодом і Добруджу на користь Болгарії. Це остаточно підірвало віру населення в короля, відбулися масові виступи. За цих умов Кароль II надав право сформувати уряд генералу **Йону Антонеску**.

6 вересня 1940 р. під тиском Й. Антонеску Кароль II був змушений зректися трону на користь Міхая. Останній був майже відсунутий від влади. У Румунії встановилася диктатура Й. Антонеску. Розпочалася антисемітська кампанія, румунізація власності та бізнесу, вводився поліцейський режим. Державу було проголошено легіонерською, а Й. Антонеску став кондукетором — вождем держави. До країни було введено німецькі війська, які розмістилися в районах нафтових промислів. Німеччина та Румунія уклали нерівноправний торговельний договір, за яким установився контроль над румунською промисловістю. Країна стала одним з основних постачальників продуктів харчування, сировини й нафти для Німеччини.

6 квітня 1941 р. Румунія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини. 22 червня Румунія підтримала напад на СРСР і захопила Бессарабію та Одесу. Проте поразки німецьких і румунських військ на Східному фронті змусили противників Й. Антонеску шукати контактів із країнами антигітлерівської коаліції. У **серпні 1944 р.** режим Й. Антонеску було повалено в результаті повстання, яке очолив підтриманий комуністами король Міхай.

Запитання і завдання

1. Коли було прийнято післявоєнну конституцію Румунії? **2.** У якому році Кароль II встановив особисту владу? **3.** Коли було встановлено диктатуру Й. Антонеску?

4. Дайте характеристику політичного розвитку Румунії в міжвоєнні роки. **5.** Які риси були притаманні режиму Й. Антонеску?

6. Укажіть особливості правління Кароля II. Якими були причини встановлення королівської диктатури? Відповідь подайте у вигляді тез.

7. Підготуйте есе на теми: 1) Чи можна Румунію вважати імперією?; 2) Чи можна говорити, що режим Й. Антонеску був фашистським?

§ 19. Болгарія

На боці якого військово-політичного союзу воювала Болгарія в Першій світовій війні?

1 **Владайське повстання (Радомирський бунт). Наслідки Першої світової війни.** Перша світова війна спричинила в країні гостру політичну та економічну кризи. Масового характеру набули виступи проти продовження війни («жіночі бунти»).

У **вересні 1918 р.** війська Антанти прорвали фронт болгарської армії в районі **Доброполе**. Під час відступу в її частинах почалися стихійні виступи проти армійського командування та уряду. Солдати захопили генеральний штаб болгарської армії і рушили на Софію. Уряд розпочав переговори з повстанцями, включивши до складу делегації популярних діячів **Болгарського землеробського народного союзу (БЗНС) Александра Стамболійського** і **Райко Даскалова**. Водночас тривали переговори з Антантою про укладення перемир'я.

Цар Болгарії Борис III

Делегація Р. Даскалова та А. Стамболійського не виправдала сподівань уряду. **27 вересня** Р. Даскалов у місті **Радомир** оголосив про повалення монархії та створення Болгарської республіки на чолі з А. Стамболійським. Повстанці підійшли до столиці та висунули вимогу здати Софію. **29 вересня 1918 р.** уряд уклав перемир'я з Антантою і за підтримки німецьких військ завдав поразки повсталим у битві під **Владайськом**.

Повстання та перемир'я з Антантою змусили царя Фердінанда зректися престолу на користь свого сина **Бориса III**.

Однак становище в країні все одно залишалося складним. Цар був змушений піти на деякі поступки: було запроваджено 8-годинний робочий день, оплачувану відпустку, скасовано податок на прибутки в умовах воєнного часу тощо.

Війна дорого коштувала країні. Загинула 1/5 чоловічого населення віком від 20 до 50 років. Загальні втрати складали: понад 300 тис. осіб загиблими, 400 тис. пораненими.

2 **Політика уряду А. Стамболійського.** В етнічному, мовному та релігійному відношенні Болгарія була найбільш однорідною серед країн Східної Європи. Болгарська еліта формувалася переважно вихідцями із селян і ремісників. Додатковою гарантією соціальної стабільності було те, що селяни й частина жителів міст були забезпечені землею, яка перебувала в їхній власності.

Александр Стамболійський

У **серпні 1919 р.** відбулися перші післявоєнні вибори в Народні збори. Вони засвідчили повну перемогу антивоєнних сил: більшість голосів набрали представники лівих сил БЗНС, Болгарської комуністичної партії («тісних» соціалістів, або «тісняків») (БКП), соціал-демократи («помірні»). Праві партії отримали лише 66 мандатів із 236. Уряд очолив лідер БЗНС А. Стамболійський. Це був коаліційний уряд із представників БЗНС, правих партій, а після виборів 1920 р. сформувався однопартійний уряд.

З ініціативи А. Стамболійського в грудні **1919 р.** Народні збори прийняли закон про покарання винних у національній катастрофі. Було проведено референдум із цього питання, на якому більшість населення висловилася за суд. Хоча суд не відбувся, кампанія стала способом залякування опозиції та демонстрації сили.

У 1920 р. в Болгарії було запроваджено загальну трудову повинність: кожен чоловік віком від 20 до 40 років мусив протягом восьми місяців працювати на користь держави і ще 21 день на рік — у своєму окрузі. Для жінок від 16 до 30 років строк служби складав чотири місяці. Ця система мала позитивні наслідки для країни. Для будівництва загальнонаціональних об'єктів (доріг, залізниць, мостів, каналів тощо) залучалася додаткова робоча сила. До того ж у такий спосіб Болгарія обходила заборону на загальну військову повинність. Молоді чоловіки під час трудової повинності проходили й початкову військову підготовку. Наступні болгарські уряди зберегли цю систему.

У **1921 р.** було прийнято закон про максимум землеволодіння (його встановили в розмірі 30 га та по 4 га на кожного члена сім'ї, у якій було понад чотири особи). Цей закон мав забезпечити відносно рівний розподіл землі між селянством, а також стимулювати народжуваність.

Також на користь селян було переглянуто податкове законодавство. Уряд сприяв розвитку кооперативного руху. Банківська кредитна система орієнтувалася на потреби села. Запроваджувалися прогресивно-прибутковий податок і податок на прибутки банків, промислових і торговельних підприємств. Проте це спричинило невдоволення промисловців і підприємців.

У **листопаді 1919 р.** Болгарія підписала **Нейїський мирний договір**, згідно з яким вона втрачала 1/10 території. Було скорочено кількісний склад збройних сил, ліквідовано загальну військову повинність. Болгарія мала сплачувати репарації, передавала країнам-переможницям велику кількість худоби, а також мусила утримувати окупаційні війська. Підписання договору поставило в опозицію до уряду офіцерський корпус болгарської армії. У зовнішній політиці уряд не спромігся пом'якшити умови Нейїського договору, а це підривало його авторитет.

Наприкінці 1920 р. почався процес консолідації опозиційних сил, які намагалися скинути уряд. У 1921 р. було засновано партію «**Народна змова**». Із 1922 р. реформи та експерименти почали гальмуватися. Зростала кількість невдоволених, особливо в містах. Влітку 1922 р. праві та центристські партії утворили «**Демократичну злагоду (згоду)**», яка об'єднала свої зусилля з **Військовою лігою** (організація звільнених з армії за Нейїським договором офіцерів). До них також приєдналася таємна організація македонських болгар ВМРО (Внутрішня македонська революційна організація), яка мала досвід проведення терористичних актів. Ці сили спиралися на підтримку царя. В опозиції до уряду була і БКП («тісняки»).

У **ніч із 8 на 9 червня 1923 р.** «Народна змова» і Військова ліга здійснили переворот. А. Стамболійського було вбито, а його уряд заарештовано. Владу захопила «Народна змова» на чолі з **Александром Цанковим.** До уряду А. Цанкова увійшли представники майже всіх правих і центристських партій. Новий уряд влаштував справжнє полювання на лідерів селянської і комуністичної партій. Загинуло близько 3 тис. осіб.

3 **«Вересневе повстання» 1923 р.** Лідери Комінтерну оцінили становище в Болгарії як сприятливе для проведення повстання і встановлення радянської влади. Болгарія мала стати плацдармом для поширення світової революції. БКП, об'єднавшись із лівим крилом БЗНС, розпочала підготовку до збройного повстання, призначеного на 22—23 вересня 1923 р. Було створено військово-революційний комітет. Однак про ці плани стало відомо уряду, який почав проводити арешти (заарештовано 2 тис. осіб). Це спровокувало передчасний початок повстання. Збройні виступи тривали з **13** до **27 вересня 1923 р.** Урядові війська змогли придушити їх. Під час повстання загинуло 20 тис. осіб. Ще тисячі людей було засуджено до ув'язнення.

Після цього комуністи зазнали нових гонінь. 4 квітня 1924 р. їх було оголошено поза законом.

Спроба комуністів перейти до терористичних методів боротьби лише посилила репресії проти них. Найгучнішим терористичним актом комуністів став вибух бомби в соборі Святої Неділі в Софії 16 квітня 1925 р., під час якого загинуло 213 осіб. Проте цар Борис III, проти якого була спрямована акція, залишився неушкодженим.

Політичні структури комуністів і лівого крила БЗНС були повністю розгромлені.

Собор Святої Неділі в Софії після вибуху 16 квітня 1925 р.

4 **Болгарія в міжвоєнний період.** Уряд А. Цанкова, придушивши повстання, домігся відносної стабілізації режиму, цьому сприяло й економічне зміцнення. Було підвищено заробітну плату військовим і службовцям, надано податкові пільги ремісникам, введено соціальне страхування тощо. Проте репресивний характер режиму, що посилився після невдалого замаху на царя Бориса III, перекреслив усі позитивні зрушення.

У січні 1926 р. було змінено уряд. Його очолив **Андрій Ляпчев**, представник партії «Демократична злагода». Новий уряд пом'якшив репресії, оголосив амністію. Було дозволено діяльність політичних партій та організацій. Цим скористалися комуністи, що заснували легальну Трудову партію, яка щороку набирала популярності. А. Цанков пішов в опозицію до нового уряду, а в 1930—1940-ві рр. став відвертим прихильником праворадикальних, фашистських поглядів.

У **1928 р.** Болгарію охопила економічна криза, яка тривала до 1934 р. Кількість безробітних сягнула 200 тис. осіб. Різко погіршилося матеріальне становище населення. На початок 1934 р. національний дохід країни складав 61,4 % проти 1929 р. (хоча порівняно із сусідніми державами глибина падіння виробництва була значно меншою).

Криза призвела до перегрупування політичних сил і посилення боротьби за владу. Після виборів 1931 р. «Демократична злагода» втратила владу. Урядову коаліцію утворили демократичні партії та БЗНС. А. Цанков утворив праворадикальну партію Народний соціальний рух (НСР), яка орієнтувалася на Італію та Німеччину. Їй протистояла група «**Звено**», яка прагнула здійснити модернізацію країни. У зовнішній політиці вона покладала надії на Англію та Францію. Її союзниками виступили члени Військової ліги.

Кімон Георгієв

У травні 1934 р. виникла урядова криза, якою вирішили скористатися НСР і «Звено». А. Цанков планував розпочати похід на Софію, подібний до «походу на Рим» Б. Муссоліні. Його випередила група «Звено», яка **19 травня 1934 р.** здійснила державний переворот. На чолі уряду став **Кімон Георгієв**. Проте заколотники не мали чіткої подальшої мети. Їхні прагнення «відродження» країни шляхом «очищення» і «раціоналізації» всіх інституцій та життєвого укладу були не зрозумілі народу. Відповідно уряд К. Георгієва не мав соціальної опори. Цим скористався цар Борис III. Він поступово усунув молодих і недосвідчених політиків, відкинув їхні соціально-економічні ініціативи, проте залишив авторитарні методи управління. У країні було скасовано конституцію, розпущено Народні збори, заборонено діяльність партій (особливо ВМРО) та профспілок. Було встановлено державний контроль над банками. Вводилася державна монополія на спирт, сіль, тютюн, нафтопродукти. У зовнішній політиці К. Георгієв

пішов на зближення з Англією та Францією, нормалізував відносини з Югославією і в 1934 р. встановив дипломатичні відносини із СРСР.

К. Георгієв прагнув обмежити владу царя. Проте Борис III наприкінці 1935 р. домігся усунення К. Георгієва від влади та встановив особисту королівську диктатуру. У 1938 р. цар дозволив провести вибори до Національних зборів на безпартійній основі. Зі 158 обраних депутатів 56 осіб мали опозиційні погляди (11 були комуністами). Така розстановка політичних сил забезпечувала покірність парламенту й одночасно знімала звинувачення в тому, що цар придушує опозицію. Свої виборчі експерименти він повторив у 1939 і 1940 рр. Цього разу опозиційними були лише 20 депутатів (дев'ять комуністів).

Протягом 1934—1939 рр. економіка Болгарії зазнала найбільшого в післявоєнні роки піднесення, особливо сільське господарство. Це було зумовлено переходом на виробництво високоприбуткових технічних культур (волокнистих, олійних, садових). Також було взято курс на розвиток легкої промисловості. Наслідком такої політики стало зростання промислового виробництва на 64,1 % за цей період.

У зовнішній політиці цар пішов на зближення з Німеччиною. За її підтримки Болгарія домоглася скасування статей Нейїського договору (**Солонінська угода 1938 р.**). У 1940 р. Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу (основну житницю країни, де вироблялося 20 % сільськогосподарської продукції країни). Однак за це Болгарія розплатилася участю в Другій світовій війні на боці Німеччини. Щоправда, вона категорично відмовилася воювати проти СРСР, обмежившись окупацією Македонії та Фракії (захоплені в Югославії та Греції в 1941 р.).

Запитання і завдання

1. Коли відбулося Владайське повстання (Радомирський бунт)? **2.** Хто став царем Болгарії в 1918 р.? **3.** На які сили спирався А. Стамболійський у своїй реформаторській діяльності? **4.** Які сили здійснили переворот проти уряду А. Стамболійського? **5.** У якому році відбулася спроба повстання комуністів? **6.** Коли в Болгарії було встановлено королівську диктатуру?

7. Який вплив мала Перша світова війна на розвиток Болгарії? **8.** Чому реформи, започатковані урядом А. Стамболійського, не набули розвитку? **9.** Чому «вересневе повстання» 1923 р. зазнало поразки? **10.** Яку політику проводили уряди А. Цанкова і А. Ляпчева? **11.** Чим був зумовлений переворот 1934 р.? **12.** Якими були причини встановлення королівської диктатури? **13.** Чому Болгарія взяла участь у Другій світовій війні на боці Німеччини?

14. Проведіть дискусію за проблемним питанням «Чому в Болгарії після Першої світової війни не було повалено монархію?». **15.** Складіть таблицю «Реформи А. Стамболійського: заходи уряду, результати, наслідки».

16. Підготуйте есе на тему «Мета, результати і наслідки реформаторської діяльності уряду А. Стамболійського».

§ 20. Югославія

1. Чому Балкани називали «пороховим льохом» Європи? **2.** Якими були підсумки Балканських війн 1912—1913 рр.? **3.** Чому вбивство в Сараєві стало приводом до Першої світової війни?

1 Утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Видовданська конституція. Восени 1918 р. південнослов'янські землі Австро-Угорщини були охоплені селянським рухом, а в армії та на фронті відбувалися революційні виступи. За такої ситуації **5—6 жовтня 1918 р.** у Загребі (Хорватія) на нараді представників різних партій від усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини було утворено **Народне віче словенців, хорватів і сербів.** Було оголошено про розрив усіх відносин із Габсбурзькою монархією і створення суверенної **Держави словенців, хорватів і сербів (Держави СХС).** Народне віче стало верховним органом влади.

Нова держава перебувала в скрутному становищі. Під гаслами розподілу поміщицької землі посилювався селянський рух, тривали воєнні дії проти військ Антанти. Італія прагнула захопити не тільки південнослов'янські землі на узбережжі Адріатичного моря, обіцяні їй державами Антанти, а й значно більшу територію. Також нова держава мала збройний конфлікт з Австрією за прикордонні території.

У цій ситуації реальну допомогу Державі СХС могла надати лише Сербія, яка спрямувала свої війська на узбережжя Адріатики, щоб нейтралізувати дії італійських військ. Сербія претендувала на об'єднання всіх південнослов'янських земель під зверхністю династії Карагеоргієвичів. Хорватські та словенські лідери побоювалися гегемонії Сербії в єдиній державі. Не маючи власних збройних сил, Держава СХС була змушена піти на угоду із Сербією. Унаслідок переговорів між делегацією Народного віча та урядом Сербії **1 грудня 1918 р.** було підписано угоду про створення єдиної південнослов'янської держави — **Королівства сербів, хорватів і словенців (Королівства СХС).** До його складу згодом увійшла Чорногорія.

Перша світова війна дорого коштувала південнослов'янським народам. Загальні втрати складали 1,9 млн осіб загиблими. Сербія втратила понад 369 тис. осіб убитими й пораненими із 705 тис. мобілізованих; Чорногорія — 63 тис., що становило 25 % від її довоєнного населення.

Утворення Королівства СХС

Держава СХС	⋙	**Королівство сербів, хорватів і словенців (із 1929 р. — Королівство Югославія)**
Сербія	⋙	
Чорногорія	⋙	

Королівство СХС було парламентською монархією. **28 червня 1921 р.**, у день **Святого Вида (Видовдан)** — день пам'яті битви на Косовому полі, **Установча скупщина (Установчі збори)** прийняла конституцію. Король мав значні права, у тому числі право разом зі скупщиною (парламентом) здійснювати законодавчу владу. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав прем'єр-міністра, міг запровадити в країні надзвичайний стан, зупинити дію конституції. Король був непідзвітним ні перед скупщиною, ні перед народом. Верховним законодавчим органом країни була **Народна скупщина.**

Таким чином було закріплено унітарний устрій Королівства СХС. Панівне становище в країні здобула сербська еліта, яка обійняла майже всі адміністративні посади в країні.

2 **Національна проблема.** У 1920-ті рр. в Королівстві СХС було проведено аграрну реформу, яка на деякий час послабила гостроту земельного питання. Почала розвиватися промисловість, але країна залишалася аграрною, хоча деякі райони Словенії та Хорватії були економічно розвиненими.

Найбільш гострим питанням для Королівства СХС стала національна великосербська політика, яку проводили король та уряд. Вона призвела до розгортання **сепаратистських рухів** хорватів, словенців і мусульман, які вимагали зрівняння їх у правах і надання автономії всім народам. Сепаратистський рух очолювала **Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП)** під керівництвом її лідера **Степана Радича.** Надання Хорватії прав обмеженого самоврядування лише на деякий час послабило суперечності. У 1927—1928 рр. національний конфлікт досяг найбільшої гостроти. 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії в скупщині лідера опозиції С. Радича та інших парламентаріїв від опозиції було вбито. Загострення національних відносин спонукало короля Александра I Карагеоргієвича до встановлення особистої влади.

6 січня 1929 р. Александр I оприлюднив маніфест, згідно з яким у країні було ліквідовано парламентську монархію, скасовано Видовданську конституцію, розпущено Народну скупщину і всі партії та організації, які проводили антидержавну політику. Король перебрав на себе всю повноту влади. У **жовтні 1929 р.** держава дістала назву **Королівство Югославія.**

Одночасно було проведено адміністративну реформу, за якою країна поділялася на дев'ять банів та один столичний округ. Кордони адміністративних одиниць були проведені так, щоб у банах переважало сербське населення. Бани призначав король, якому вони й підпорядковувалися.

У 1930 р. Югославію охопила економічна криза. Промислове виробництво скоротилося наполовину, а ціни на сільськогосподарську продукцію

впали вдвічі. У 1934 р. національний дохід порівняно з 1929 р. складав 46,5 %. Крім того, у суспільстві загострилися національні та соціальні суперечності. Боротьба за права хорватів, словенців і мусульман набула інтернаціонального характеру. Хорватські усташі (націоналісти) на чолі з Анте Павеличем, яких підтримувала Італія, а згодом і Німеччина, почали вдаватися до терористичних актів.

Уряд, намагаючись хоч якось послабити кризу, встановив контроль за цінами на сільськогосподарську продукцію. Проте обійтися без іноземних кредитів було неможливо. У 1931 р. Франція надала Югославії значний кредит за умови послаблення королівської диктатури. Не бажаючи здаватися в очах світової громадськості диктатором, король погодився на конституцію, яка відновила деякі демократичні права й свободи.

У жовтні 1934 р. в Марселі усташі, діючи згідно з розробленим у Німеччині планом «Тевтонський меч», убили короля Александра I і французького міністра закордонних справ Луї Барту. Знищивши двох найбільших прихильників політики колективної безпеки, Німеччина домоглася своїх цілей чужими руками.

У зовнішній політиці Югославія дотримувалася союзу із Францією, входила до Малої Антанти та Балканської Антанти (Югославія, Греція, Румунія, Туреччина). Найбільш напружені відносини в неї склалися з Італією та Болгарією.

Після смерті Александра I королем став його 11-річний син **Петар II**, а регентом при ньому — принц Павел. У 1935 р. уряд очолив М. Стоядинович. Він намагався подолати кризу в національних відносинах. М. Стоядинович розумів, що для приборкання хорватських сепаратистів треба позбавити їх зовнішньої підтримки. Тому він уклав конкордат із Ватиканом, за яким католицька церква (хорвати, переважно католики) отримувала ряд привілеїв. Проте це призвело до конфлікту між урядом і православною церквою, яка мала величезний вплив у суспільстві.

У 1937 р. М. Стоядинович уклав договір із Болгарією та Італією. За його умовами Італія припиняла підтримку усташів, Югославія визнавала окупацію Ефіопії та аншлюс Австрії, а після розчленування Чехословаччини заявила про припинення існування Малої Антанти. Проте вирішити хорватське питання уряд не зумів. Тоді король надав право формувати уряд Д. Цвєтковичу (лютий 1939 р.).

26 серпня 1939 р. було підписано угоду з лідером хорватського руху В. Мачеком про створення Хорватської самостійної адміністративної одиниці. Югославія також приєдналася до союзу Німеччини, Італії та Японії.

Пронімецька політика мала багато противників. **27 березня 1941 р.** стався переворот. Регента принца Павела та уряд Д. Цвєтковича було усунуто від влади. Виник новий уряд на чолі з Д. Симовичем. Це був проанглійський державний військовий переворот, підтриманий демократичною опозицією. Заколотники уклали союзницький договір із СРСР. Ці події

поламали наміри Німеччини. А. Гітлер вирішив напасти на Югославію, навіть якби довелося відкласти запланований напад на СРСР.

Йосип Броз Тіто

6 квітня 1941 р. німецькі війська вдерлися на територію Югославії та Греції. **10 квітня** Хорватія проголосила незалежність. Між Італією та Хорватією було укладено договір, за яким Італія визнавала територіальну цілісність Хорватії, а Хорватія зобов'язувалася не мати флоту та пропускати італійські війська через свою територію. Із частини території Сербії було створено маріонеткову Сербську державу. Решту території Югославії було поділено між Болгарією, Угорщиною, Німеччиною та Італією. Проте південнослов'янські народи не змирилися з поневоленням, розпочавши партизанську боротьбу, домінуючою силою в якій були комуністи на чолі з **Йосипом Броз Тіто.**

Запитання і завдання

1. У якому році виникла Держава словенців, хорватів і сербів? **2.** Коли Держава СХС, Сербія і Чорногорія об'єдналися в одну державу? **3.** Які народи були об'єднані в Королівство СХС? **4.** У якому році було прийнято Видовданську конституцію? **5.** Що стало приводом до встановлення особистої влади короля Александра I? **6.** Яку нову назву отримало Королівство СХС у 1929 р.? **7.** Якою була мета операції «Тевтонський меч»? **8.** До складу яких союзів входила Югославія в 1920—1930-ті рр.?

9. Яким чином була утворена Югославія? **10.** Дайте оцінку внутрішній політиці урядів Югославії в 1920—1930-ті рр. **11.** Як склалася доля Югославії після агресії Німеччини та її союзників?

12. Проведіть дискусію за проблемним питанням «Що відіграло вирішальну роль у загибелі першої Югославії: внутрішні чи зовнішні чинники?».

13. Підготуйте презентацію на тему «Від Королівства сербів, хорватів і словенців до Югославії».

Практичне заняття
Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом

Практичне заняття
Міжнаціональні відносини в державах Центрально-Східної Європи

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи»

§ 21. Японія

1. Як Японія долучилася до групи провідних держав світу? **2.** Коли Японія вступила в Першу світову війну? Якими були її територіальні придбання?

1 **Японія після Першої світової війни.** У роки Першої світової війни Японія, виступивши на боці країн Антанти, обмежилася окупацією німецьких колоній на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Японія використала цю ситуацію для нарощування свого військового потенціалу, особливо флоту. Проте це відбувалося за рахунок добробуту населення. У **серпні-вересні 1918 р.** країною прокотилася хвиля **«рисових бунтів»** — стихійних виступів населення проти зростання цін на основні продукти харчування. Уряд придушив ці виступи, але в 1919 р. країну охопив страйковий рух робітництва, а в головній колонії Японії — Кореї — вибухнуло антияпонське повстання.

Руїни Токіо після землетрусу 1 вересня 1923 р.

Післявоєнна нестабільність призвела до гострої політичної боротьби. Праві сили вбачали вихід із ситуації в територіальній експансії в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, ліві — у революції, демократичних реформах. До цих негараздів додалися економічна криза 1920—1921 рр. і землетрус 1923 р., який вщент зруйнував столицю Японії Токіо.

Землетрус у Токіо 1923 р. був одним із найруйнівніших в історії. Загальні збитки склали близько 5,5 млрд єн. У країні почалися пограбування. Звинуативши в цьому китайських і корейських емігрантів та комуністів, поліція вдалася до репресій.

2 **Демократичний рух.** На початку міжвоєнного періоду японська політична арена являла собою поєднання декількох угруповань: стара родова аристократія, молода промислова буржуазія, цивільна бюрократія та військові. Рівновага політичних сил була хиткою. Це стало підґрунтям для розгортання потужного демократичного руху й появи ряду лівих політичних партій та організацій (соціалісти, комуністи). Причиною демократичного піднесення були зміни в економіці й соціальній структурі країни. У Японії зросла частка кваліфікованих робітників, що розгорнули боротьбу за покращення свого становища. Також зміцнів прошарок підприємців.

Реагуючи на такі зміни, у вересні 1918 р. імператор доручив лідеру партії «Сейюкай» (Партії друзів політики) **Такасі Хара** сформувати новий уряд. Він започаткував період «партійних» урядів. Вони змінили правління старих лідерів, які були ставленниками чотирьох основних монополістичних об'єднань країни. Протягом 14 років (1918—1932 рр.) при владі чергувалися представники двох головних японських партій «Сейюкай» та «Кенсейкай» (Конституційної партії), у 1927 р. її було перейменовано на «Мінсейто» (Партію народної політики). Хоча обидві партії були консервативними, вони мали робити кроки в бік демократизації політичного життя країни.

Однією з головних проблем внутрішньополітичного життя Японії початку 1920-х рр. було питання виборчого законодавства. Згідно з існуючими на час закінчення Першої світової війни законами, виборчими правами користувалися лише 1,5 млн осіб із понад 55 млн жителів країни.

Після напруженої боротьби в **1925 р.** було прийнято закон про загальне виборче право для чоловіків віком від 25 років та закон про захист громадського спокою, що передбачав покарання не лише за антиурядову діяльність, а й за «небезпечні думки». Виборчий закон, який вступав у дію з 1928 р., збільшив кількість виборців із 3 до 14 млн осіб. Для збалансування бюджету уряд майже на чверть скоротив армію.

3 **Повернення до агресивної зовнішньої політики. Зростання впливу військових.** Під тиском великих держав Японія відмовилася від домінування в Китаї. Зазнали поразки і її агресивні дії проти радянської Росії на початку 1920-х рр. Шовіністично налаштовані верстви японського суспільства сприймали це як приниження національної гідності.

Танака Гіїті, прем'єр-міністр Японії в 1927—1929 рр.

Найрадикальнішим виразником шовіністичних ідей було об'єднання **«молодих офіцерів»** («старими» в армії вважалися вихідці із самураїв, учасники російсько-японської війни 1904—1905 рр.). Вони вимагали скасування багатопартійності й відповідальності уряду перед парламентом, встановлення військової диктатури й повернення до традиційної експансіоністської політики. Назрівала нова економічна криза, зумовлена падінням світових цін на основний експортний товар країни — шовк-сирець (30—50 % експорту). На тлі цих подій у квітні 1927 р. до влади прийшов уряд генерала **Танака Гіїті**, одного з організаторів японської інтервенції проти радянської Росії на Далекому Сході.

Новий уряд одразу почав розробляти плани війни проти Китаю та Радянського Союзу, сподіваючись, що саме таким шляхом можна повернути позиції Японії в регіоні й подолати економічні негаразди.

27 червня — 7 липня 1927 р. в Токіо під головуванням Танака відбулася **Східна конференція**, у якій брали участь представники Міністерства закордонних справ, Військового та Морського міністерств і генерального штабу. На конференції розглядали запропоновану урядом програму «позитивних», тобто відверто агресивних, дій у Китаї — «основи» японської політики. Як нагальне завдання планувалося захопити Північно-Східний і Північний Китай, а також Монголію. Рішення конференції визначили сутність таємного **меморандуму Танака**, що мав розгорнутий план агресії та встановлення панування Японії в Південно-Східній Азії та басейні Тихого океану.

Ще раніше, наприкінці травня 1927 р., Японія, скориставшись громадянською війною в Китаї, спрямувала свої війська до провінції Шаньдун, захопила Циндао та Цзінань. Метою цієї збройної інтервенції було перешкодити об'єднанню Китаю. Унаслідок широкого антияпонського руху та бойкоту японських товарів у Китаї Японія змушена була відкликати свої війська. У квітні 1928 р. японські війська окупували найважливіші стратегічні пункти провінції Шаньдун. Проте під тиском світової спільноти Японії знову довелося відступити.

У **1929 р.** Японію охопила глибока економічна криза. На 30 % зменшився обсяг виробництва у ключових галузях — металургійній, машинобудівній, ткацькій. Значних втрат зазнало сільське господарство, особливо шовківництво. У 1931 р. кількість безробітних сягнула 3 млн осіб.

Головним політичним наслідком кризи було ослаблення позицій лібералів, які виступали проти завойовницької політики. Правлячі кола бачили вихід лише в посиленні мілітаризації країни, згортанні демократичних свобод і створенні колоніальної імперії. Проте їх поступове просування в цьому напрямку не задовольняло «молодих офіцерів», які хотіли всього й негайно. У 1931 і 1932 рр. вони вчинили безуспішні спроби державного перевороту.

Соціальна демагогія «молодих офіцерів» видалася панівним класам небезпечною. Тому уряд ужив заходів проти змовників: їх було роззброєно, а частину заарештовано.

4 **Зростання агресивної політики Японії.** На початку 1930-х рр. Японія стрімко втрачала позиції на китайському ринку. Зазнавши поразки в економічній конкуренції, вона почала шукати вихід у зовнішньополітичних авантюрах. Японія вирішила напасти спочатку на Північно-Східний Китай, а потім на Центральний Китай і Монгольську Народну Республіку.

Правлячі кола Японії розраховували використати у своїх інтересах антирадянські настрої урядів США, Англії, Франції та інших держав. Вона подавала свою агресію як боротьбу проти «комуністичної загрози». Політика СРСР на Далекому Сході давала привід для цього.

18 вересня 1931 р. японські війська почали вторгнення в Північно-Східний Китай і до лютого 1932 р. підкорили його. На цій території було утворено маріонеткову державу **Маньчжоу-Го** на чолі з останнім представником Маньчжурської династії в Китаї **Пу І.** Також у 1932 р. японські війська висадилися поблизу Шанхая, намагаючись оволодіти найбільшим містом Китаю. Проте китайська армія й жителі міста чинили запеклий опір, і здобути легку перемогу не вдалося. Світова громадськість засудила агресію. У **1933 р.** Японія вийшла з Ліги Націй.

Імператор Пу І

У 1934 р. Японія відмовилася від морських обмежень (Вашингтонська конференція, 1922 р.). На 1936 р. Японія вже мала 200 авіаносців, лінкорів, крейсерів і будувала нові кораблі.

Незважаючи на відверто агресивну політику, найрадикальніші кола були невдоволені повільними темпами її здійснення. **26 лютого 1936 р.** у Токіо знову стався путч, організований «молодими офіцерами». Хоча він був придушений, висунуті вимоги не залишилися поза увагою. Влітку відбулася таємна нарада правлячих кіл, на якій обговорювалося питання про перспективи «колоніального межування» у Східній Азії. **27 листопада 1936 р.** Японія та Німеччина уклали **Антикомінтернівський пакт.**

Японський мілітаристський плакат 1930-х рр.

5 **Напад на Китай у 1937 р. Мілітаризація економіки Японії.** У **липні 1937 р.** почалося японське збройне вторгнення до Північного й Центрального Китаю. Приводом до війни став конфлікт між японськими та китайськими солдатами **на мосту Марко Поло**, який розташований на нейтральній смузі. Згодом воєнні дії було поширено на всю територію країни. Активні наступальні операції японської армії проти Китаю тривали до 1939 р. Японські війська захопили найбільш розвинені райони Китаю й, отримавши значні сировинні та людські ресурси, змогли частково вирішити свої економічні проблеми.

Економіка Японії працювала на потреби війни. Військові витрати поглинали 70—80 % бюджетних коштів. Це було причиною падіння життєвого рівня населення в 1937—1941 рр.

Підготовка економіки до війни відбувалася під гаслом створення **«нової економічної структури»**. Вона передбачала концентрацію виробництва, активний розвиток важкої, особливо військової, промисловості

Етапи зовнішньої агресії Японії

Перший етап

Завоювання Маньчжурії та Монголії. Створення бази для подальшої агресії

Другий етап

Завоювання Китаю

Третій етап

Завоювання колоніальних володінь європейських держав та США у Південно-Східній Азії та басейні Тихого океану. Створення «Великої східноазіатської сфери спільного процвітання»

Світове панування. Створення Великої Японії

на шкоду галузям, що працювали на внутрішній ринок. «Нова економічна структура» означала встановлення військового контролю держави над економікою країни. У Японії була створена економічна модель, характерна для тоталітарних та авторитарних режимів у 1920—1930-х рр.

Зростання військової промисловості, мобілізації до армії значно скоротили безробіття. Більшість людей працювала на підприємствах тимчасово. Робочий день зазвичай тривав 14—16 годин.

Мобілізація до армії позбавляла село найбільш працездатного населення. Гостра нестача промислових товарів для потреб сільського господарства призвела до різкого падіння рівня виробництва сільськогосподарської продукції. У зв'язку з мілітаризацією країни зростали податки.

Розпочавши війну в Китаї, уряд Японії посилив боротьбу з антинацистськими та антивоєнними настроями в країні. Офіційно це називали «рухом за мобілізацію національного духу». 15 грудня 1937 р. поліція провела масові арешти комуністів, профспілкових діячів і представників інтелігенції. До березня 1938 р. кількість заарештованих за політичними мотивами перевищила 10 тис. осіб. Незабаром замість розпущених політичних партій була створена Асоціація допомоги трону, а замість профспілок — Патріотична промислова асоціація Великої Японії.

У 1938 р. було видано закони про мобілізацію військової промисловості, про загальну мобілізацію нації, про інвестиції. Обмежувалося споживання сировини, а також сталі, кольорових металів для мирної продукції. Було заборонено вивезення золота за межі країни. Метою Японії проголошувалося встановлення японського панування в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні шляхом колоніальних загарбань.

Запитання і завдання

1. Коли в Японії відбулися «рисові бунти»? **2.** У якому році землетрус зруйнував Токіо? **3.** Які дві головні політичні партії існували в Японії в 1920-ті рр.? **4.** Коли в Японії було запроваджено загальне виборче право для чоловіків? **5.** Якою була мета виступу «молодих офіцерів»? **6.** Яка подія стала приводом до початку японо-китайської війни?

7. Якими були наслідки Першої світової війни для Японії? **8.** Якими були причини агресивної зовнішньої політики Японії? **9.** Чому змови «молодих офіцерів» зазнавали поразки? **10.** Яких заходів було вжито для прискореного розвитку військової промисловості Японії та підготовки до війни?

11. З'ясуйте основні етапи агресії Японії в Китаї. Складіть хронологічну таблицю. **12.** Доведіть, що в 1930-ті рр. посилилася роль армії в політичному житті Японії. Якими були наслідки цього процесу? Відповідь подайте у вигляді тез.

13. Проведіть дискусію та складіть есе на тему «Що сприяло реалізації агресивних планів Японії?».

§ 22. Китай

1. Які рішення щодо Китаю були ухвалені на Вашингтонській конференції? **2.** Коли відбулася Сіньхайська революція? Якими були її наслідки?

1 **Національно-визвольна боротьба. «Рух 4 травня».** На початку XX ст. китайське суспільство вимагало змін. Виразником цих прагнень стала **Національно-народна партія (Гоміндан)**. Ідейним керівником партії був Сунь Ятсен, який сформулював мету партії у трьох народних принципах: націоналізм, демократизм, процвітання.

Сунь Ятсен

У 1912 р. у результаті Сіньхайської революції було повалено Маньчжурську династію та проголошено республіку. Після смерті президента Юань Шихая в 1916 р. влада перейшла до місцевих військових угруповань (**«мілітаристів»**), які не підкорялися центральному уряду. Китай розпався на окремі ворогуючі частини. Тибет і Синьцзян фактично стали незалежними. До того ж країна залишалася поділеною між великими державами — Англією, Францією, Японією та США.

У 1919 р. на Паризькій мирній конференції було ухвалено рішення про передачу Шаньдунського півострова Японії, війська якої захопили цю територію під час Першої світової війни. Таке рішення стало приводом до розгортання антиімперіалістичної національно-визвольної боротьби в Китаї, яку розпочали студенти Пекіна. **4 травня 1919 р.** вони вийшли на мітинги з вимогами до уряду повернути півострів, усунути від влади прояпонських чиновників та оголосити бойкот японських товарів. Згодом студентів та учнів підтримали китайські підприємці та промисловці. Виступи тривали понад два місяці. Урешті-решт уряд пішов на поступки: було знято з посад прояпонських чиновників,

звільнено ув'язнених студентів, китайська делегація не підписала Версальський мир.

«Рух 4 травня» сприяв зростанню національної самосвідомості, утворенню політичних партій та організацій лівого спрямування, що виступали за об'єднання країни, звільнення від іноземного засилля та проведення соціальних реформ. На його хвилі поширилася й досягла успіху боротьба за «нову культуру», зокрема введення до літературного споживання мови, близької до побутової. Це дало змогу багатьом мільйонам китайців здобути освіту. Рух призвів до радикалізації національно-визвольних процесів.

У 1921 р. було створено **Комуністичну партію Китаю (КПК)**, яка вбачала в революції єдиний засіб відродження країни. Дуже швидко КПК стала впливовою силою в містах Китаю.

2 **Національна революція 1925—1927 рр. Об'єднання Китаю.** На початок 1920-х рр. нагальним завданням для Китаю було відновлення єдності країни. За це боролися три впливові політичні сили: офіційний уряд у Пекіні, Гоміндан на чолі із Сунь Ятсеном і КПК. До того ж їм доводилося вести боротьбу з мілітаристськими угрупованнями, які розділили між собою країну, а також колонізаторами.

У 1921 р. Червона армія радянської Росії, протидіючи японській агресії на Далекому Сході й борючись проти антибільшовицьких сил, оволоділа територією Зовнішньої Монголії. Тут було проголошено **Монгольську Народну Республіку**. Спалахнув конфлікт із Китаєм, який вважав цю територію своєю. У 1922 р. до Китаю відбула радянська дипломатична місія. Вона мала узгодити питання відносин з офіційним урядом у Пекіні, а також підтримати Гоміндан у боротьбі за владу. Центр Гоміндану розміщувався в Кантоні (Гуанчжоу, південь Китаю).

Після провалу переговорів у Пекіні радянська місія вирушила до Гуанчжоу, де підписала угоду із Сунь Ятсеном. Угода передбачала створення незалежного Китаю, але під керівництвом Гоміндану та орієнтованого на СРСР. Радянська Росія зобов'язувалася надавати фінансову та військову підтримку Гоміндану в боротьбі за владу.

У 1923 р. за рекомендацією Комінтерну в Гуанчжоу було утворено уряд із представників Гоміндану і КПК та спільну армію. Очолив уряд Сунь Ятсен. Проте в 1925 р. він помер.

Поштовхом до революційних подій став розстріл англійськими поліцейськими мирної демонстрації текстильників у Шанхаї, яка проходила під гаслом вигнання з країни колонізаторів. **30 травня 1925 р.** на знак протесту в Шанхаї спалахнуло повстання, підтримане всіма верствами суспільства. **«Рух 30 травня»** започаткував національну революцію. Метою революції було відновлення єдності й суверенітету Китаю, ліквідація

мілітаристських угруповань, проведення соціально-економічних перетворень для модернізації Китаю.

Чан Кайші. 1937 р.

Скориставшись антиімперіалістичним піднесенням, уряд у Гуанчжоу оголосив себе національним і почав боротьбу за об'єднання Китаю. Головнокомандувачем армії Гоміндану став **Чан Кайші**. У **жовтні—грудні 1925 р.** війська під його керівництвом оволоділи провінцією Гуандун, що укріпило базу революційного руху. У **липні 1926 р.** його армія розпочала **Північний похід**, план якого розробив радянський радник В. Блюхер.

Унаслідок бойових дій війська Чан Кайші **восени 1926 р.** взяли Ухань, **у лютому 1927 р.** — Нанкін, **у березні 1927 р.** — Шанхай. До Нанкіна було перенесено столицю та створено національний уряд, який підтримали деякі мілітаристські об'єднання Півночі. Чан Кайші та його прихильники вважали, що мети досягнуто і слід узятися за реформи. Проте КПК наполягала на тому, що революцію треба продовжити і стати на шлях соціалістичного будівництва. У революційному таборі стався розкол.

Чан Кайші був обтяжений відносинами з КПК, що робило його маріонеткою СРСР. У **квітні 1927 р.** він влаштував масові розстріли комуністів у Шанхаї, тобто здійснив переворот, установивши особисту владу. Так Чан Кайші зміг об'єднати Китай під своєю зверхністю. Спроба комуністів підняти повстання (повстання «осіннього врожаю») у Наньгуні зазнала невдачі. Після цього дипломатичні зв'язки між СРСР і Китаєм було розірвано. КПК стала на шлях партизанської боротьби проти Гоміндану. Спалахнула громадянська війна, яка з перервами тривала до початку 1950-х рр.

3 **Внутрішня і зовнішня політика Гоміндану.** Наприкінці 1928 р. Гоміндан прийняв офіційне рішення про завершення воєнного етапу революції та початок політичних перетворень. Межею своєї соціально-економічної політики він зробив подальше зміцнення державного сектору економіки. Уряд узяв під свій контроль фінансову систему країни — банки, страхові товариства, податкові та митні надходження, створив механізм державного контролю над системою планування економічного розвитку. Водночас держава підтримувала приватні інвестиції. Така економічна політика, орієнтована на обмеження привілеїв іноземного капіталу, сприяла розвитку місцевого капіталу і, відповідно, зменшенню залежності Китаю.

Керівники Гоміндану прийняли закони про працю, створили систему офіційних державних профспілок, установили мінімальний рівень

заробітної плати. Було прийнято й низку інших законів, які гарантували певні права громадян, а особливо право власності, що сприяло розвитку приватного підприємництва. У 1930 р. було прийнято аграрний закон. Він обмежував розміри орендної плати, встановлював межі земельних володінь, захищав права орендарів. Цей закон був покликаний загасити соціальні конфлікти на селі. Значного ефекту реформи не мали, хоч і забезпечили відносну стабільність.

Головною метою зовнішньої політики Гоміндан вважав скасування нерівноправних угод із великими державами. Уже в 1928 р. уряд Нанкіна оголосив про відновлення митної автономії. Одночасно було ліквідовано внутрішні митні кордони. Завдяки переговорам Китаю було передано 20 із 33 концесій. Однак усі спроби отримати закордонні позики для реконструкції країни закінчилися провалом. Почався навіть відплив іноземного капіталу з країни.

Зовнішньополітичне становище Китаю ще більше погіршилося після агресії Японії в Маньчжурії. Усі зусилля китайського керівництва отримати допомогу від держав Заходу в боротьбі проти Японії успіху не мали. Тоді Чан Кайші в 1935—1936 рр. знову звернувся по допомогу до СРСР.

4 **Протистояння між КПК і Гоміданом.** Після погрому 1927 р. комуністи зберегли свій вплив у багатьох регіонах країни, утворивши радянські райони й здійснюючи в них експерименти з побудови комуністичного суспільства. Завдяки цьому вдалося сформувати провідні ідеї китайських комуністів: революція в Китаї буде переважно селянською та матиме форму партизанської боротьби.

Мао Цзедун під час «Великого походу» 1934—1935 рр.

У **1930—1934 рр.** армія Чан Кайші здійснила п'ять походів проти радянських районів, утворених комуністами, і розгромила їх. Рух за встановлення радянської влади в Китаї зазнав поразки, але не був знищений.

У **1931 р.** КПК очолив **Мао Цзедун**, який усунув від керівництва пекінських інтелектуалів. Під його командуванням у **1934—1935 рр.** 100-тисячна партизанська армія здійснила **«Великий похід»** (пройшла з боями 12 тис. км). Вона перебазувалася до Північного Китаю — ближче до СРСР і фронту, який утворився після окупації Японією Маньчжурії. Тут на межі трьох провінцій — Шеньсі, Ганьсу та Нінся — було утворено **Особливий прикордонний район**, який став базою для подальшого відновлення й розгортання комуністичного руху.

Агресія Японії й тиск СРСР змусили КПК і Гоміндан у квітні 1937 р. знову об'єднати сили.

Проте дії китайської армії не були успішними. До 1939 р. весь Східний Китай окупувала Японія. Чан Кайші при цьому намагався завдати удару своєму «союзнику» — комуністам, у яких він убачав головних суперників у боротьбі за владу. Невдачі Гоміндану підвищували авторитет комуністів, які успішно вели боротьбу проти японців у контрольованих ними районах Північного Китаю. У той самий час на території під зверхністю Гоміндану селянство зазнавало всіляких утисків від землевласників.

Наприкінці війни КПК стала масовою селянською партією, яка мала значні військові сили. Це дало їй змогу розпочати вирішальну фазу боротьби за владу, що завершилася її перемогою.

Запитання і завдання

1. Що стало поштовхом до виникнення «руху 4 травня»? **2.** Кого в Китаї називали «мілітаристами»? **3.** У якому році між Гоміндаком і СРСР був укладений союз? **4.** Що примусило Гоміндан і КПК у 1937 р. припинити відкриту збройну боротьбу та об'єднати свої сили?

5. Якими були результати «руху 4 травня»? **6.** Який вплив мав Радянський Союз на розвиток подій у Китаї? **7.** Як можна оцінити події в Китаї в 1925—1927 рр.? Чому саме так? **8.** Охарактеризуйте політику Чан Кайші щодо комуністів. **9.** Якою була мета реформ Чан Кайші? **10.** Із якою метою КПК здійснила «Великий похід»? **11.** Як вплинула агресія Японії на відносини між КПК і Гоміндаком?

12. Об'єднайтеся в групи та складіть хронологічну таблицю подій історії Китаю протягом 1920—1930-х рр.

13. Чому національна революція 1925—1927 рр. у Китаї призвела до громадянської війни? Дайте розгорнуту відповідь. **14.** Підготуйте презентацію на тему «Протистояння між Гоміндаком і КПК у 1920—1930-ті рр.».

§ 23. Індія

1. Чому Індію називали «перлиною Британської корони»? **2.** Коли було створено Індійський національний конгрес?

1 Національно-визвольний рух. Кампанії громадянської непокори.

Революційний рух у Європі мав величезний вплив на індійське суспільство. Безпосереднім поштовхом до піднесення національно-визвольного руху в Індії у 1918—1921 рр. були заходи, якими англійська влада намагалася закріпити колоніальне становище цієї країни. На чолі національно-визвольного руху залишався **Індійський національний конгрес (ІНК)**, лідером якого був **Магатма Ганді**. Ідеологією індійського національного руху став **гандизм**. Він поєднував у собі політичні, морально-етичні та філософські концепції, які базувалися на індійській культурі.

Гандизм із його соціальними ідеями про створення суспільства на засадах справедливості (**сарвадайя**) знаходив відгук в індійського селянства й міських низів. Заслугою М. Ганді було те, що ідеї боротьби за незалежність і перетворення суспільства він виклав у доступних і прийнятних для більшості населення образах. У народі його називали **Магатмою**, що означає «Велика душа». Широку підтримку здобули методи боротьби, які запропонував М. Ганді (бойкот, мирні демонстрації, відмова від співробітництва тощо). Вони не передбачали насилля. Важливим було те, що протест він поєднував із терпимістю до колонізаторів (**сатьяграха**). В Індії з її багатонаціональним населенням, строкатим релігійним і соціальним складом ненасильницькі дії були єдиним можливим засобом для організації спільної боротьби.

У 1918 р. ІНК перетворився на масову загальноіндійську партію. Організовані ним акції мали широку підтримку в населення. Крім ІНК, свою діяльність розгорнула **Мусульманська ліга.** Післявоєнне піднесення національно-визвольної боротьби розпочалося з масових страйків у великих промислових центрах — Бомбеї, Мадрасі, Канпурі, Ахмадабаді.

Англійська колоніальна адміністрація, щоб приборкати стихійний рух, за пропозицією міністра у справах Індії Е. Монтегю, вдалася до реформи управління. У 1919 р. англійський парламент прийняв закон про управління Індією. Він підтверджував колоніальний статус Індії, але передбачав розширення індійського представництва в раді віце-короля Індії та губернаторів провінцій, а також збільшення кількості виборців з 1 до 3 %. Водночас було прийнято закон Роулетта, який визначав покарання за антиурядові акції.

М. Ганді за прядкою, яка стала символом боротьби за незалежність

? Як ви вважаєте, чому прядка стала символом боротьби?

Дії колоніальної адміністрації, а особливо закон Роулетта, дали поштовх до розгортання масового **руху громадянської непокори. 6 квітня 1919 р.** М. Ганді закликав до припинення будь-якої ділової активності й закриття магазинів.

Відповіддю колонізаторів стало насилля. **13 квітня 1919 р.** в Амрітсарі (провінція Пенджаб) англійські війська розстріляли мирну демонстрацію. Загинули понад 1 тис. осіб. Ця акція могла спровокувати стихійний бунт, але завдяки М. Ганді його вдалося уникнути. Восени 1919 р. на з'їзді ІНК було ухвалено рішення про бойкот виборів за законом Монтегю. Бойкот досяг своєї мети. Під впливом подій 1919 р. М. Ганді виробив тактику ненасильницького опору колонізаторам. На першому етапі передбачалася кампанія бойкоту колоніальних установ і товарів; на другому — ухилення від сплати податків. Це вже означало відкритий конфлікт із колоніальною адміністрацією. Кампанія ненасильницького опору розпочалася **1 серпня 1920 р.** Її очолили

ІНК, що налічував 10 млн членів, і Мусульманська ліга. Проте на початку 1922 р. сталися події, що змусили припинити кампанію. В одному селищі натовп селян спалив живцем кількох поліцейських. У мусульманських районах спалахнуло повстання. Колонізатори кинули проти повсталих війська. М. Ганді засудив такі дії та оголосив про припинення акції.

Період стабілізації (1922—1929 рр.) Індія пережила без значних потрясінь, хоча саме в той час один із лідерів ІНК **Джавахарлал Неру** висунув програмове гасло **«пурна сварадж»** — повна незалежність.

2 **Проблеми деколонізації та майбутнього країни.** Світова економічна криза тяжко уразила економіку Індії. Впали ціни на її головні експортні товари. Розорення й зубожіння значної частини селян і підприємців спонукали до розгортання нової хвилі національно-визвольного руху. Новий період антиколоніальної боротьби вирізнявся більшою організованістю й чіткістю мети — «незалежність і конституція».

Поштовхом до боротьби став приїзд комісії британських політичних діячів на чолі із **Джоном Саймоном**, які мали виробити нову конституцію для Індії. Громадськість Індії була обурена тим, що від цього процесу усунули індійських діячів. Усі індійські організації бойкотували роботу комісії.

За рішенням ІНК розпочалася нова кампанія громадянської непокори. Вона проходила за тією самою схемою, що й у 1920-ті рр. **26 січня 1930 р.** було проголошено днем незалежності Індії. Сигналом до початку другого етапу кампанії мало стати демонстративне порушення існуючої в Індії монополії колоніальної влади на видобування й продаж солі.

М. Ганді під час «соляного походу» в 1930 р.

У **березні 1930 р.** М. Ганді в супроводі своїх послідовників вирушив у тритижневий похід до узбережжя Аравійського моря, щоб випарити сіль із морської води. Цей **«соляний похід»** мав величезний вплив на індійську громадськість. У деяких містах почалися стихійні повстання. Заворушення поширилися і на армію. Колоніальна влада оголосила ІНК поза законом. Близько 60 тис. учасників походу було заарештовано. Однак рух посилювався. Багато його учасників відходили від принципів сатьяграхи, вступаючи в сутички з поліцією, влаштовуючи справжні повстання. Хвиля насильств змусила колонізаторів та лідерів ІНК піти на переговори.

У 1931 р. було укладено угоду, за якою колонізатори припиняли репресії та звільняли ув'язнених, ліквідовували соляну монополію, а ІНК згортав кампанію громадянської непокори. Віце-король Індії Едвард Ірвін (лорд Галіфакс) дав обіцянку в майбутньому надати Індії незалежність.

М. Ганді погодився на участь у конференції, яку було скликано в Лондоні для обговорення проблем Індії. Отже, боротьбу було перенесено за стіл переговорів. На конференції ІНК подав проект конституції під назвою «Про основні права та обов'язки громадян Індії». Він містив такі пункти: введення в Індії демократичних свобод; визнання кастової та релігійної рівності; адміністративно-територіальна перебудова країни з урахуванням релігійного чинника; встановлення мінімуму заробітної плати; обмеження орендної плати за землю; зменшення податків.

Конференція завершилася повним провалом. Тоді ІНК у 1932 р. оголосив нову кампанію громадянської непокори. У відповідь колонізатори заборонили ІНК і кинули до в'язниці М. Ганді.

У **1935 р.** британський парламент прийняв **Акт про управління Індією**, за яким Індійська імперія мала перетворитися на федеральний домініон, що складався з окремих штатів. Виборче право отримали 12 % населення, було розширено права місцевих законодавчих органів, проте колоніальне становище зберігалося.

У 1937 р. було проведено вибори, які засвідчили авторитет ІНК. Він здобув більшість у восьми з 11 провінцій і сформував місцеві уряди. Це був великий крок уперед у здобутті влади та накопиченні демократичного парламентського досвіду. Незважаючи на такий успіх, ІНК не зміг об'єднати людей усіх релігійних конфесій Індії. Мусульманська ліга закликала своїх прихильників боротися за створення окремої мусульманської провінції — країни Пакистан («Країни чистих»).

Після початку Другої світової війни віце-король Індії оголосив країну у стані війни. Індія виступила на боці антигітлерівської коаліції. Реалізацію положень Акта 1935 р. було відкладено.

Запитання і завдання

1. Хто очолив національно-визвольну боротьбу в Індії в 1920—1930-ті рр.? **2.** Які методи застосовував ІНК у боротьбі за незалежність Індії? **3.** Коли і які акції громадянської непокори провів ІНК? **4.** Якою була мета «соляного походу»?

5. Охарактеризуйте механізм проведення акції громадянської непокори. Чому вони виявилися ефективнішими за зброю? **6.** Якими методами англійські колонізатори намагалися приборкати національно-визвольний рух в Індії?

7. З'ясуйте основні етапи національно-визвольної боротьби індійського народу в 1920—1930-х рр. **8.** Охарактеризуйте ідеологічну основу боротьби індійського народу за незалежність. **9.** Охарактеризуйте політику англійської колоніальної адміністрації щодо національно-визвольного руху Індії. **10.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть питання «Яким був результат національно-визвольної боротьби народів Індії в 1920—1930-х рр.?».

11. Підготуйте презентацію на тему «М. Ганді — лідер національно-визвольної боротьби народів Індії».

§ 24. Країни Середнього та Близького Сходу. Країни Латинської Америки

1. Які фронти Першої світової війни існували на Близькому Сході? **2.** Які держави розподілили володіння Османської імперії на Близькому Сході?

1 **Створення національної турецької держави.** Поразка в Першій світовій війні призвела до краху Османської імперії. Країни Антанти прагнули поділу її спадщини. Розділивши арабські володіння Османської імперії, Англія й Франція мали намір це зробити і з областями із власне турецьким населенням. Країни Антанти встановили контроль над чорноморськими протоками, Франція окупувала Кілікію, Англія — Стамбул, Італія та Греція висадили свої війська в Малій Азії. У відповідь на це в Туреччині виник рух за збереження цілісності країни як національної держави. Його очолив генерал **Мустафа Кемаль**. На неокупованій частині Туреччини в місті Анкара було скликано **меджліс** — великі національні збори. **23 квітня 1920 р.** меджліс утворив уряд і почав формування армії.

Мустафа Кемаль Ататюрк

10 серпня 1920 р. маріонетковий султанський уряд підписав із країнами Антанти **Севрський мирний договір**, який закріпив поділ країни. Туреччина втрачала всі володіння на Близькому Сході. До Греції відходили частина європейських володінь і місто Ізмір у Малій Азії. На східних кордонах Туреччини була створена Вірменська держава. На території Туреччини було запроваджено режим капітуляції, що фактично перетворювало її на напівколонію. Уряд М. Кемаля відкинув такий договір. Тоді грецькі війська за підтримки Англії почали наступ у глиб країни, що призвело до **греко-турецької війни (1920—1921 рр.)**.

Першим зовнішньополітичним актом нової влади стало звернення до радянської Росії. М. Кемаль відправив на ім'я В. Леніна лист із пропозицією встановити між двома країнами дипломатичні відносини й проханням надати Туреччині допомогу в боротьбі проти імперіалізму. В особі радянської Росії Туреччина знайшла союзника в боротьбі проти країн Антанти. У **березні 1921 р.** між двома країнами був підписаний договір про дружбу й братерство. За його умовами було визначено радянсько-турецький кордон: Туреччина отримала території в Закавказзі, що раніше належали Росії (Карська область), а потім Вірменії, яку в такий спосіб було розділено і ліквідовано. Туреччина також отримала фінансову й військову допомогу від РСФРР.

У жовтні того самого року аналогічний договір був укладений із радянськими республіками Закавказзя. У січні 1922 р. було підписано договір з УСРР.

Ататюрк (у центрі) у Вищій школі для дівчат в Анкарі в 1933 р.

У 1922 р. турецькі війська здобули перемогу у війні. Антанта змушена була підписати з урядом М. Кемаля перемир'я й цим визнати його. Положення Севрського договору було переглянуто. У 1923 р. було підписано Лозаннський мирний договір, згідно з яким зберігалася територіальна цілісність країни як національної держави.

Зовнішньополітична стабілізація створила умови для проведення внутрішніх реформ, які в народі були названі «**революцією Шапки**». Головним напрямком стала європеїзація країни. Туреччину було проголошено республікою **(1923 р.)**. Церкву відділили від держави, а школу — від церкви. У 1924 р. було скасовано халіфат. Було введено латинський алфавіт. Усіх турків зобов'язали взяти собі прізвища.

У 1934 р. Великі національні збори Туреччини присвоїли першому президенту країни генералу Мустафі Кемалю ім'я (фактично прізвище) **Ататюрк**, що в перекладі означає «батько турків».

У Туреччині було заборонено багатоженство, цивільний шлюб став обов'язковим. Уряд почав підтримувати національну промисловість, зосереджуючи увагу на розвитку імпортозамінних виробництв. Після кризи 1930-х рр. у країні почали вводити елементи планової економіки та створювати державний сектор.

2 **Палестинська проблема.** Ідею створення національного осередку євреїв запропонував австрійський журналіст **Теодор Герцль** у середині XIX ст. На конгресі **сіоністського руху** в Базелі (Швейцарія) у **1897 р.** ця ідея отримала обґрунтування. Вирішено було створити єврейську державу на території Палестини. На землі площею 25 тис. км^2 передбачалося переселити 10 млн представників єврейської національності з усього світу. Спочатку сіоністи запропонували турецькому султану, під владою якого перебувала Палестина, продати ці землі, але він відмовився. Незважаючи на це, єврейське населення почало таємно переселятися до Палестини.

Під час Першої світової війни султан розпочав виселення єврейського населення, звинувативши його в прихильності до Антанти. На завершальному етапі війни в **1917 р.** Англія та Франція проголосили «**декларацію Бальфура**», у якій ішлося про повернення частини єврейства на їхню історичну батьківщину та право створити національний осередок у Палестині. Ця декларація започаткувала нову хвилю переселення.

У Палестині почали створюватися єврейські політичні та військові організації. У 1922 р. Англія отримала від Ліги Націй мандат

на управління Палестиною. Це викликало повстання арабів проти англійців і євреїв (на той час останні становили 18 % населення Палестини). Хоча повстання було придушено, напруженість у відносинах між арабською та єврейською громадами й колоніальною адміністрацією збереглася.

До кінця 1930-х рр. Англія сприяла переселенню єврейства. Коли співвідношення єврейського та арабського населення почало загрожувати стабільності Британської колоніальної імперії, Англія заборонила переселення. Проте в єврейських політичних колах уже міцно утвердилася ідея заснування своєї держави. У Палестині створювали єврейські «тіньові» політичні структури — уряд, місцеву владу, збройні формування, що готувалися проголосити державу Ізраїль.

Арабська громада виступила категорично проти створення єврейської держави, що посилило міжнаціональну боротьбу в Палестині.

Іран (Персія) у міжвоєнний період. Перша світова війна та революція на землях колишньої Російської імперії мали значний вплив на розвиток Ірану (Персії). Розпад Османської та Російської імперій створив передумови, які уряд Великої Британії оцінив як можливість завершити колонізацію Персії, Закавказзя та Середньої Азії.

У **1918 р.** англійські війська розпочали окупацію всього Ірану, узяли під контроль Баку (Азербайджан) та проникли в Середню Азію. У Тегерані, столиці Персії, було створено проанглійський уряд на чолі з Восугом ед-Доуме. Порушивши конституцію, без відома меджлісу він підписав англо-іранську угоду, яка передавала під контроль Англії армію, фінанси, зовнішню торгівлю та інші галузі суспільно-економічного життя Ірану.

Іранські фінанси було підпорядковано англійському фінансовому раднику Е. Сміту. Англійські офіцери господарювали в іранській армії. Англо-іранська митна конвенція передбачала низькі тарифи для англійських товарів і забороняла торгівлю з радянською Росією. Із країни вивозили хліб, що призвело до зростання цін на продовольство.

Жорсткий контроль було встановлено над суспільно-політичним та економічним життям країни. Будь-які виступи проти укладених угод придушували силою.

7 квітня 1920 р. в **Тебризі** (Іранський Азербайджан) спалахнуло повстання проти шахської влади та англійців. Його очолив лідер азербайджанських автономістів шейх Хіабані. Він виступав проти кабальної англо-іранської угоди, вимагав зміцнення національної незалежності, проголошення Ірану республікою, проведення демократичних реформ та автономії для Азербайджану. Повсталі захопили владу в Тебризі та інших містах і районах Іранського Азербайджану. У вересні 1920 р. повстання було придушене

англійськими й шахськими військами. Шейха Хіабані та багатьох його прибічників було вбито.

У північній провінції Ірану Гіляні **5 червня 1920 р.** було проголошено **Гілянську республіку** й тимчасовий революційний уряд на чолі з Кучек-ханом. До нього увійшли представники різних політичних течій і соціальних груп. Суперечності між членами уряду і, відповідно, політичними силами, які вони представляли, зумовили внутрішню слабкість республіки. Голова уряду Кучек-хан відкидав аграрну реформу, на якій наполягали комуністи й представники національних меншин, зокрема курди.

Проанглійська політика зазнала поразки, і уряд Восуга ед-Доуме пішов у відставку. У країні панувало безладдя.

Реза-шах Пехлеві на тлі вавилонського лева. Художник С. Дж. Вульф, 1930-ті рр.

Син селянина, офіцер перських козаків (загін, створений росіянами в роки Першої світової війни) **Реза-хан** очолив похід 4-тисячного війська козаків на столицю Ірану Тегеран. Фактично це був державний переворот. У **лютому 1921 р.** на вимогу заколотників було створено новий уряд, у якому Реза-хан отримав посаду військового міністра. Через три місяці він усунув від влади прем'єр-міністра. Уся влада опинилася в руках Реза-хана, що спирався на вірну йому козацьку дивізію. Реза-хан здійснив різкий поворот у зовнішній політиці країни: було ліквідовано політичну залежність від Великої Британії. Він змусив її вивести війська з Ірану. Одночасно було налагоджено відносини з радянською Росією (угода 1921 р.).

Реза-хан жорстоко розправився з повстанським рухом і навів лад у країні. Його опорою став **Національний блок**, створений у **1922 р.** різними партіями. Реза-хан домігся призначення його прем'єр-міністром. На виборах до меджлісу, заручившись підтримкою республіканців, його блок отримав більшість голосів.

У 1925 р. меджліс під тиском військових призначив Реза-хана верховним головнокомандувачем із необмеженими повноваженнями, ухвалив рішення про зречення Каджарської династії, про передачу тимчасової влади Реза-хану, а також про скликання Установчих зборів, які мали визначити подальшу форму державного правління в Ірані.

12 грудня 1925 р. обрані з прихильників прем'єр-міністра Установчі збори проголосили Реза-хана спадкоємним шахом Ірану під іменем **Реза-шаха Пехлеві**. В Ірані утвердилася нова династія Пехлеві, яка правила до 1979 р. Події в Ірані 1919—1922 рр. можна оцінити як національну революцію.

Реза-шах, спираючись на досвід Туреччини та американських радників, почав проводити реформи, спрямовані на модернізацію країни.

Фінансові реформи забезпечувалися прибутками від продажу нафти. Основою економічної самостійності країни мала стати індустріалізація.

У 1920—1930-х рр. в Ірані було проведено деякі реформи в галузі культури й побуту: запроваджено світські школи, невелику кількість жіночих шкіл, відкрито університети в Тегерані та сільськогосподарський інститут у Кереджі. У 1935 р. було видано декрет про обов'язкове зняття чадри, запроваджено європейську форму одягу, пишні феодальні титули замінено прізвищами. Вплив духовенства на суспільно-політичне життя країни обмежувався. У цей самий час придушувалися будь-які виступи опозиції, селянські повстання.

Зустріч Ататюрка (ліворуч) і Реза-шаха Пехлеві (праворуч) у 1934 р.

У зовнішній політиці в 1930-ті рр. Реза-шах пішов на зближення з Німеччиною, прагнучи знайти в ній противагу СРСР і Великій Британії.

У **1937 р.** Іран підписав задуманий з антирадянською метою **Садабадський пакт.** У 1938 р. країна відмовилася укласти новий торговельний договір із СРСР, що призвело до майже повного припинення радянсько-іранської торгівлі, яка до того становила майже 40 % зовнішньоторговельного обігу Ірану. Територію Ірану як плацдарм для здійснення своїх загарбницьких планів намагалася використати Німеччина.

4 **Країни Латинської Америки.** Перша світова війна позитивно вплинула на економічний розвиток держав Латинської Америки. Зміцнення місцевих промислових кіл і зростання кількості робітництва стало передумовою до **розгортання антиолігархічних рухів за ліберальні реформи.** Найбільш радикальні реформи в першій чверті XX ст. було проведено в Аргентині, Чилі, Уругваї та Мексиці. Проте реформи викликали спротив плантаторів і старої аристократії. Майже всі країни регіону зазнали спроб військових переворотів і встановлення військових диктатур. Проте не можна оцінювати діяльність диктаторів однозначно негативно. Подекуди вони своїми діями руйнували існуючі системи влади, запроваджували соціальне законодавство, обмежували вплив іноземного капіталу.

Економічна криза 1929—1933 рр. яка суттєво вплинула на економіку латиноамериканських країн, ще більше зміцнила курс на позбавлення залежності від європейських держав і США. Вихід вбачався у **здійсненні індустріалізації,** яка мала компенсувати неспроможність імпорту машин та обладнання. Для розвитку власної промисловості місцевому капіталу були надані пільги. Держава почала вкладати кошти в розвиток промисловості, що сприяло виникненню державного сектору економіки. Уряд

намагався змінити структуру експорту, щоб зменшити його залежність лише від одного виду продукції, установлював контроль за діяльністю іноземного капіталу. В Аргентині, Мексиці, Болівії було націоналізовано нафтодобувну промисловість.

Отже, у Латинській Америці, як і в країнах Заходу, криза призвела до посилення державного регулювання економіки. Проте форми проведення перетворень були різними: від копіювання дій італійських фашистів до реформ на зразок «нового курсу» Ф. Рузвельта в США і «Народного фронту» у Франції. Найбільші успіхи на шляху до індустріалізації демонстрували Мексика, Аргентина, Бразилія й Чилі.

Посилення антизахідних, особливо антиамериканських, настроїв у країнах регіону змусило США скоригувати свою політику в Латинській Америці. Президент Ф. Рузвельт заявив, що США здійснюватимуть **політику «доброго сусіда»** і не вдаватимуться до інтервенції.

Запитання і завдання

1. Що стало поштовхом до національної революції в Туреччині? Хто її очолював? **2.** Коли тривала греко-турецька війна? **3.** Які реформи були проведені Ататюрком? **4.** У чому полягає сутність палестинської проблеми? **5.** Що проголошувала «декларація Бальфура»? **6.** Коли в Ірані відбулася національна революція? Хто її очолював? **7.** У якому році в Ірані встановилася династія Пехлеві? **8.** Визначте особливості економічних і політичних процесів у Латинській Америці.

9. Як відбувався процес створення національної турецької держави? **10.** Яким чином Реза-хан установив свою владу в Ірані? **11.** Яке значення для створення єврейської держави мала «декларація Бальфура»? **12.** Який вплив мали події в Росії на розвиток національно-визвольних рухів у Туреччині та Ірані? **13.** Чому між великими державами тривала боротьба за вплив на Іран?

14. Складіть хронологічну таблицю подій історії країн Близького й Середнього Сходу в 1914—1924 рр. **15.** Порівняйте внутрішню й зовнішню політику Ірану до і після приходу Реза-хана до влади. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

16. Складіть історичний портрет Ататюрка, Реза-шаха або одного з видатних діячів Латинської Америки цього періоду (на вибір).

Практичне заняття

Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки»

§ 25. Утворення осередків Другої світової війни. Створення блоку Берлін—Рим—Токіо

1. Коли була створена Версальська система міжнародних відносин? **2.** Які зміни були до неї внесені в 1920-ті рр.?

1 **Вплив світової економічної кризи на міжнародні відносини.** Світова економічна криза загострила міжнародні відносини й призвела до появи осередків нової війни. Порівняно з Першою світовою війною у 1930-ті рр. лише незначна кількість держав прагнула війни, тому її загрозу можна було усунути в разі спільних дій усього співтовариства.

Світова економічна криза поставила перед усіма країнами завдання скоординувати свої зусилля на її подолання. Дієвими кроками на цьому шляху вважали зменшення військових витрат і полегшення фінансового тягаря репарацій та боргів.

У **січні 1930 р.** у **Лондоні** розпочала роботу міжнародна конференція з обмеження морських озброєнь. На ній було здійснено спробу поширити умови Договору п'яти держав на інші класи бойових кораблів: крейсери, есмінці, підводні човни. Франція та Італія відмовилися підписати угоду. США, Англія, Японія домовилися щодо крейсерів та есмінців дотримуватися співвідношення 5:5:3 відповідно. Щодо підводних човнів було запроваджено принцип рівності флотів.

У **лютому 1932 р.** після тривалої підготовчої роботи в **Женеві** нарешті відкрилася конференція з роззброєння. Із самого початку з'ясувалося, що між провідними державами існували серйозні розбіжності в підходах до цієї проблеми. Так, Франція вважала, що передусім треба створити міжнародну армію під зверхністю Ліги Націй. Її основний суперник Німеччина вимагала скасування всіх обмежень Версальського договору. Англію цікавили проблеми ліквідації підводних човнів і хімічної зброї. США виступали за скорочення сухопутних сил. СРСР вимагав поставити на порядок денний конференції питання про загальне або пропорційно поступове роззброєння. Італія пропонувала для початку на рік увести мораторій на нарощування озброєння. Японія як попередню умову вимагала визнання її особливої ролі на Далекому Сході та в басейні Тихого океану. Таким чином, кожна держава прагнула отримати односторонні вигоди. Конференція закінчилася безрезультатно.

Також здійснювалися спроби впорядкувати справи у сфері міжнародних фінансів. У 1931 р. США запропонували оголосити мораторій

на один рік щодо виплати боргів та репарацій. Пропозицію було прийнято. У 1932 р. репараційні зобов'язання Німеччини ліквідували взагалі. Країни-боржники, зі свого боку, припинили сплачувати борги США.

Проте майже одночасно США ввели високі митні податки, а Велика Британія відмовилася від «золотого стандарту», вільного обміну фунтів стерлінгів на золото за фіксованим курсом і спробувала встановити такий обмінний курс фунта, який би сприяв експорту англійських товарів. Такими діями США та Велика Британія спровокували митні й валютні конфлікти, що дезорганізувало світову торгівлю і ще більше поглибило кризу.

У **1933 р.** в **Лондоні** була скликана світова економічна конференція, на якій обговорювалися проблеми стабілізації валют і розроблення шляхів пожвавлення світової торгівлі. Вона закінчилася також безрезультатно.

2 **Осередок війни на Далекому Сході.** Перший осередок війни виник на Далекому Сході. У 1927 р. прем'єр-міністр Японії Танака в меморандумі імператору виклав програму територіальних завоювань на Далекому Сході й знищення могутності США в Тихому океані.

Женевський нотаріус із Ліги Націй: «Де війна? Яка війна? У мене війни не зареєстровано!». Карикатура 1932 р.

Восени 1931 р. Японія окупувала територію Маньчжурії. Напад на Маньчжурію стався після провокаційного вибуху на залізниці неподалік **Мукдена**, влаштованого Японією **18 вересня 1931 р.** На загарбаній території Північно-Східного Китаю японці в 1932 р. створили маріонеткову державу Маньчжоу-Го. Виправдовуючи агресію, Японія заявляла про загрозу проникнення СРСР у цей регіон.

Такі кроки Японії спонукали світове товариство до дій. Ліга Націй рекомендувала вивести японські війська й передати Маньчжурію під міжнародний контроль. Проте Японія не була засуджена як агресор. Ліга Націй заявила, що Маньчжурія є невід'ємною частиною Китаю, і не визнала Маньчжоу-Го. У відповідь Японія в 1933 р. демонстративно вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії так і не були запроваджені. США та Англія домоглися укладення між Японією й Китаєм компромісного миру: Японія виводить свої війська із Шанхаю, а Китай визнає Маньчжоу-Го. Уперше в історії агресія залишилася безкарною.

3 **Агресія Італії проти Ефіопії.** За результатами Першої світової війни Італія вважала себе обділеною та не приховувала загарбницьких планів, зокрема щодо Ефіопії. **3 жовтня 1935 р.** 250-тисячна італійська армія,

озброєна авіацією й танками, вдерлася на територію Ефіопії. Ефіопська армія чинила завзятий опір. Проте сили були нерівними. Рада Ліги Націй оголосила Італію агресором і зобов'язала всіх членів організації застосувати до неї економічні санкції. Ці заходи виявилися малоефективними. США та Велика Британія оголосили нейтралітет і відмовилися постачати Ефіопії сучасну військову техніку. Тим самим жертва й агресор були поставлені на один рівень.

У **травні 1936 р.** Італія оголосила про завоювання всієї Ефіопії. Вона була об'єднана з Еритреєю та Італійським Сомалі в Італійську Східну Африку. Народ Ефіопії розгорнув партизанську боротьбу проти агресорів, яка завершилася звільненням країни за підтримки Англії у 1941 р.

4 **Агресія Німеччини. Ліквідація Версальської системи.** Після приходу А. Гітлера до влади Німеччина приєдналася до групи держав-агресорів. До 1933 р. становище Німеччини в межах Версальської системи було значно полегшено. Вона припинила сплачувати репарації. На переговорах із роззброєння 1932 р. їй обіцяли рівні права з іншими державами в озброєнні. Навіть обговорювалося питання про повернення Німеччині колоній. Важливим кроком на шляху до подальшої ліквідації Версальської системи стало підписання в **липні 1933 р.** за пропозицією Б. Муссоліні **«Пакту чотирьох»** між Англією, Францією, Італією та Німеччиною. Цей документ передбачав широке співробітництво держав у питаннях перегляду Версальської системи та юридично закріплював рівність Німеччини в озброєнні. Однак ратифікацію цього договору було зірвано.

Перегляд умов Версальського договору був для А. Гітлера лише першим кроком на шляху до світового панування. Другим кроком мало стати об'єднання всього німецького народу в одну державу, а це передбачало приєднання Австрії, населених німцями районів Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі та Литви. Третім кроком він вбачав завоювання «життєвого простору» на Сході. Заволодівши сировинними й аграрними ресурсами Східної Європи, Німеччина, на думку А. Гітлера, зможе здобути перемогу в боротьбі за світове панування.

У **жовтні 1933 р.** Німеччина вийшла з Ліги Націй. У **1934 р.** було здійснено спробу приєднати Австрію. Цьому завадила Італія, яка загрожувала прямим воєнним втручанням. А. Гітлер тимчасово відступив.

У 1935 р. стався перелом. Після виплати Франції компенсації за вугільні шахти земля Саар за результатами плебісциту відійшла до Німеччини. Німецький уряд відмовився від статей Версальського договору, які забороняли країні мати військову авіацію, оголосив про запровадження загальної військової повинності й формування армії із 36 дивізій.

У **1935 р.** між Великою Британією та Німеччиною було укладено військово-морську угоду, відповідно до якої дозволялося збільшити тоннаж німецького флоту в 5,5 разу та будувати підводні човни. Отже, Німеччина

могла мати флот більший, ніж французький. Угода була вже двостороннім порушенням Версальсько-Вашингтонської системи.

Європейські дипломати почали активно обговорювати ідею створення системи колективної безпеки. У 1934 р. було прийнято СРСР до Ліги Націй. У **травні 1935 р.** СРСР і Франція уклали угоду про взаємодопомогу. Аналогічний договір був підписаний між СРСР і ЧСР. Проте ратифікацію цього договору Франція відкладала, використовуючи сам факт його підписання як засіб тиску на Німеччину. На Заході ще були досить стійкими антирадянські настрої. Зрозумівши це, А. Гітлер у **березні 1936 р.** увів німецькі війська в Рейнську демілітаризовану зону. Ні Англія, ні Франція не застосували передбачені в цьому випадку заходи.

Німеччина відкрито готувалася до війни. Створена після Першої світової війни недосконала система колективної безпеки була ліквідована.

5 **Створення блоку Берлін—Рим—Токіо. 25 листопада 1936 р.** Німеччина та Японія підписали Антикомінтернівський пакт, а **6 листопада 1937 р.** до нього приєдналася Італія. Утворилася **«вісь» Берлін—Рим—Токіо.** Сторони зобов'язалися вести спільну боротьбу проти Комінтерну. На додаток до договору вони дали обіцянку в разі війни однієї з країн із СРСР не робити нічого, що могло б полегшити становище СРСР.

«Три народи — одна війна!». Італійський плакат, присвячений створенню блоку Берлін—Рим—Токіо

Однак між Німеччиною та Італію тривало суперництво в Австрії. Крім того, обидві держави претендували на гегемонію на Балканах, перш ніж їм вдалося домовитися про розмежування сфер впливу в цьому регіоні.

Тоді ж Німеччина визнала завоювання Італією Ефіопії. Після цього Німеччина й Італія активно координували свою політику та спільно провели ряд міжнародних акцій. У 1936 р. вони підтримали заколот націоналістів в Іспанії, який у 1939 р. привів до влади Ф. Франко.

Відносини Німеччини та Японії ускладнювалися тим, що Японія захопила німецькі колонії в Тихому океані та Китаї і не збиралася їх повертати. Німеччина й Італія під час агресії Японії 1937 р. проти Китаю продавали зброю китайському уряду. Обидві країни прагнули зберегти свободу дій у своїй сфері інтересів.

Як альтернативу Версальсько-Вашингтонській системі Німеччина, Італія та Японія запропонували **«новий порядок»**, заснований на пануванні сили. Він зводився до розподілу світу між цими державами.

Запитання і завдання

1. Що стало приводом до перегляду Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин? **2.** Де виник перший осередок Другої світової війни? **3.** Які акти агресії були здійснені в другій половині 1930-х рр.? **4.** Коли було укладено Антикомінтернівський пакт? **5.** Коли було скасовано репараційні платежі Німеччини? **6.** Які держави в 1933 р. уклали між собою «Пакт чотирьох»? **7.** Коли Японія й Німеччина вийшли з Ліги Націй? **8.** Якою була реакція європейських держав на зростання могутності Німеччини?

9. Як економічна криза 1929—1933 рр. вплинула на розвиток міжнародних відносин? **10.** Що дало змогу Німеччині відмовитися від дотримання статей Версальського договору? **11.** Який план розробив А. Гітлер для досягнення світового панування? **12.** Чому СРСР був прийнятий до Ліги Націй?

13. Об'єднайтеся в групи й обговоріть, що зближувало Німеччину, Італію та Японію. **14.** Якими є головні відмінності між передумовами Першої та Другої світових війн? Відповідь подайте у вигляді таблиці.

15. Чи можна дії Німеччини на міжнародній арені в 1933—1936 рр. характеризувати як акти агресії? Дайте розгорнуту відповідь.

§ 26. Політика «умиротворення» агресора та її крах

Які поступки на міжнародній арені були зроблені Німеччині в першій половині 1930-х рр.?

Причини виникнення політики «умиротворення». В умовах, що склалися, мир означав збереження Версальсько-Вашингтонської системи, яка забезпечувала відносну стабільність і визнавала силу права. Вона передбачала колективні дії проти агресора через Лігу Націй. Проте спільної відсічі не вийшло. Насамперед це пов'язано з тим, що здатність країн Заходу до колективних дій проти агресора знизилася через загострення взаємного суперництва в пошуках виходу з економічної кризи. До того ж скрутне економічне становище відвертало увагу суспільства й політиків на внутрішні проблеми.

Громадськість в Англії та Франції була налаштована проти застосування сили. Китай та Ефіопія здавалися занадто далекими, щоб вбачати в них загрозу європейській безпеці. Такі настрої знайшли своє відображення в **політиці «умиротворення»**, яка вела країни до пасивності й зайвої обережності.

Плани нацистської Німеччини про переділ світу спочатку не сприймали серйозно. Лідери Англії та Франції не поспішали змінювати свій політичний курс, який був спрямований на поступове послаблення тягаря Версальсько-Вашингтонської системи.

Тим часом А. Гітлер висував нові й більш зухвалі претензії. Вони ставали об'єктом міжнародного обговорення, і всі територіальні прагнення Німеччини врешті задовольнялися.

2 **Аншлюс Австрії та Мюнхенська угода.** Підсумками політики «умиротворення» стали **аншлюс (приєднання) Австрії** та **Мюнхенська угода** щодо Чехословаччини. У **лютому 1938 р.** було підписано угоду, яка поставила Австрію під контроль Німеччини. **12 березня 1938 р.** німецькі війська за підтримки австрійських нацистів окупували Австрію. Наступного дня було оголошено про возз'єднання Австрії з німецькою імперією. Ні великі держави, ні Ліга Націй не відреагували на це. Протест проти таких дій висловив тільки СРСР.

Вступ німецької армії до Австрії в 1938 р.

Наступним об'єктом нацистської агресії стала Чехословаччина. Німеччина вимагала віддати **Судетську область**, де проживало 3 млн німців. 13 вересня 1938 р. судетські нацисти вчинили заколот. Після його придушення Німеччина стала загрожувати Чехословаччині розправою. Однак у той час співвідношення сил було не на користь Німеччини. До того ж уряд СРСР відповідно до договору 1935 р. запропонував Чехословаччині всебічну допомогу.

Виникла міжнародна криза, для вирішення якої Н. Чемберлен зустрівся з А. Гітлером у Мюнхені. А. Гітлер заявив, що Судетська область — остання територіальна вимога Німеччини в Європі. Англія та Франція висунули чехословацькому уряду ультиматум про негайну передачу Німеччині територій ЧСР, населених німцями. За спиною Чехословаччини главами урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії **29—30 вересня 1938 р.** було підписанно **Мюнхенську угоду.**

До Німеччини відійшли всі прикордонні західні й північно-західні райони Чехословаччини. Мюнхенська угода зобов'язала ЧСР задовольнити претензії Польщі та Угорщини. Польщі була передана Тешинська Силезія, Угорщині за І Віденським арбітражем — частина Словаччини та Карпатської України. Чехословаччина стала федеративною державою.

Мюнхенська угода означала перетворення Німеччини на найсильнішу державу Центральної Європи. Усі малі держави цього регіону зрозуміли, що ні Ліга Націй, ні Англія та Франція не можуть гарантувати їхній суверенітет, і пішли на зближення з Німеччиною. **27 лютого 1939 р.** уряди Англії та Франції визнали режим Ф. Франко в Іспанії, який активно підтримували Німеччина та Італія.

15 березня 1939 р. німецькі війська окупували Чехію й Моравію, Словаччина була проголошена незалежною, а Угорщина захопила всю

Карпатську Україну. Далі Німеччина почала вимагати від Польщі згоди на передачу їй Данцига і побудову через польський коридор екстериторіальної траси, яка б зв'язала Німеччину з Пруссією. Німецькі війська вступили в Мемельську область (Клайпеда), яка належала Литві. У **квітні 1939 р.** Італія здійснила агресію проти Албанії та захопила її.

Крах політики «умиротворення» став очевидним. Суспільство вимагало від урядів рішучості у ставленні до Німеччини. Англія та Франція обмінялися зверненнями про взаємну допомогу на випадок агресії та надали відповідні гарантії державам, які мали спільний кордон із Німеччиною.

Радянська карикатура на Мюнхенську змову

? Якими були мотиви укладення Мюнхенської угоди?

Виникнення безпосередньої загрози війни спонукало уряди Англії та Франції до зближення із СРСР.

Запитання і завдання

1. З'ясуйте причини виникнення політики «умиротворення». Назвіть основних провідників цієї політики. **2.** Коли відбувся аншлюс Австрії? **3.** Що стало приводом до Мюнхенської угоди? **4.** Лідери яких держав брали участь у підписанні Мюнхенської угоди? **5.** Які території приєднали Німеччина та Італія в першій половині 1939 р.?

6. Чому політика «умиротворення» зазнала краху? **7.** Чому Мюнхенську угоду можна вважати стратегічною поразкою Англії та Франції?

8. Складіть перелік дій урядів Англії та Франції, які можна віднести до проявів політики «умиротворення». **9.** Назвіть чинники, які зміцнювали блок держав-агресорів, і чинники, які ускладнювали відносини між ними. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

§ 27. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни

1. Який зовнішньополітичний курс здійснював СРСР у 1920-х рр.? **2.** Якою була реакція СРСР на політику «умиротворення»?

Політика колективної безпеки. Протягом 1920—1930-х рр. політика СРСР зазнала суттєвих змін. Зрозумівши нездійсненність найближчим часом світової революції, радянське керівництво шукало виходу з міжнародної ізоляції.

У роки світової економічної кризи СРСР для здійснення перетворень першої п'ятирічки прагнув використати суперечності між капіталістичними країнами. Невдовзі стало зрозуміло, що дії Німеччини та Японії

загрожують безпеці СРСР. Він пішов на зближення із Чан Кайші та рекомендував КПК діяти спільно із Гоміданом у боротьбі проти Японії. СРСР виступив за створення системи колективної безпеки й стримування агресорів. Провідником цього курсу став народний комісар закордонних справ СРСР **Максим Литвинов**. СРСР вдалося зміцнити своє становище. У **1933 р.** були встановлені дипломатичні відносини зі США, а в **1934 р.** СРСР прийняли до Ліги Націй як члена Ради, що означало визнання його великою державою.

У **1935 р.** було укладено радянсько-французький договір про взаємну допомогу. У ньому були відсутні військові статті, але все одно угода відкривала шлях до спільної боротьби з агресором. Такий самий договір того ж року було укладено із Чехословаччиною.

Країни Заходу байдуже поставилися до створення системи колективної безпеки. Радянсько-французький договір Франція ратифікувала лише через рік. Сумніви викликало насамперед те, що СРСР не має спільного кордону з Німеччиною, і щоб виконати свої зобов'язання, радянським військам довелося б перетинати територію Польщі та Румунії. Однак ці держави боялися СРСР більше, ніж Німеччину, і відмовлялися пропускати через свою територію радянські війська. У французького керівництва склалося враження, що СРСР хоче втягнути Францію в конфлікт із Німеччиною, а сам залишитися осторонь. Коли на Заході стали відомі наслідки репресій у радянській армії, то військовий союз із СРСР розцінювали як неважливий.

2 Зміна зовнішньополітичного курсу СРСР. Радянсько-німецький пакт про ненапад і таємний протокол до нього. Результати зустрічі в Мюнхені показали радянському керівництву неможливість створити систему колективної безпеки. Радянсько-французький і радянсько-чехословацький договори існували лише на папері. Для радянського керівництва ця зустріч також стала сигналом, що його хочуть усунути від участі в європейських справах. Незабаром Франція й Німеччина уклали угоду, рівноцінну пакту про ненапад. СРСР зрозумів це як спробу Заходу спрямувати агресію Німеччини на Схід.

Тим часом загострювалися відносини між СРСР і Японією, наслідком чого став конфлікт біля **озера Хасан** у **липні 1938 р.** На думку радянського керівництва, СРСР опинився перед загрозою агресії зі Сходу й Заходу.

Втративши надію на можливість створення системи колективної безпеки, опинившись у політичній ізоляції, маючи недовіру до Англії та Франції, радянське керівництво почало шукати шляхи зближення з Німеччиною.

Стурбовані непередбаченим розвитком подій, Англія й Франція виступили із заявою про гарантії допомоги ряду європейських держав — Польщі, Румунії, Бельгії, Нідерландам, Швейцарії тощо. Гарантії створили нову ситуацію в Європі. Німеччина не могла здійснити агресію проти

СРСР, не порушивши суверенітету Польщі та Румунії і, відповідно, не ризикуючи опинитися у стані війни з Англією й Францією.

У березні 1939 р. Англія запропонувала СРСР підписати спільно із Францією й Польщею загальну декларацію про взаємодію. У квітні 1939 р. західні держави звернулися до Радянського Союзу із пропозицією надати гарантії Польщі та Румунії. У відповідь радянський уряд запропонував пакт про взаємодопомогу між Англією, Францією та СРСР з одночасним наданням гарантій усім прикордонним із СРСР державам. Переговори, що почалися, виявили взаємну недовіру й небажання сторін іти на компроміс. Не вдалося подолати суперечки в питанні про «непряму агресію». Англія й Франція вбачали в ньому загрозу для суверенітету сусідніх із СРСР держав, тому що будь-які зміни в них могли бути кваліфіковані радянським керівництвом як агресія, і туди б вводилися радянські війська. До того ж Англія розглядала ці переговори як засіб тиску на Німеччину та не бажала укладення угоди.

Радянський солдат встановлює прапор на сопці Заозерна як символ перемоги в боях біля озера Хасан. 1938 р.

У **серпні 1939 р.** СРСР опинився в центрі світової політики. Його прихильності домагалися як Англія із Францією, так і Німеччина. Перед радянським керівництвом постала проблема остаточного вибору, від якого залежала доля світу. На думку Й. Сталіна, союз з Англією й Францією у кращому випадку міг призвести до загострення відносин із Німеччиною, а в гіршому — до війни з нею. Натомість союз із Німеччиною залишав би СРСР тимчасово осторонь світового конфлікту. Можна було сподіватися на припинення бойових дій із Японією на **річці Халхін-Гол** (відбувалися протягом **травня—серпня 1939 р.** на території Монгольської Народної Республіки), на яку могла вплинути лише Німеччина, і на територіальні придбання за рахунок Польщі, країн Балтії (Естонії, Латвії, Литви), Фінляндії та Румунії. Німеччина була згодна на це, щоб тільки усунути СРСР і розв'язати собі руки для агресії проти Польщі, яка була призначена на 26 серпня, а згодом на 1 вересня 1939 р.

21 серпня Й. Сталін отримав від А. Гітлера телеграму, у якій той заявляв, що прагне укласти пакт про ненапад із СРСР і готовий підписати будь-яку додаткову угоду, яка стосується всіх суперечливих питань. Того ж дня Й. Сталін дав розпорядження припинити переговори з Англією та Францією, але подати це так, наче не СРСР винен у їх зриві.

Після нетривалих переговорів міністр закордонних справ Німеччини **Йоахім фон Ріббентроп** та новий нарком закордонних справ **В'ячеслав Молотов** підписали в Москві **23 серпня 1939 р. Пакт про ненапад і таємний протокол до нього.** Протокол згодом отримав назву **«Пакт Молотова—Ріббентропа».**

В'ячеслав Молотов

У ньому сторони домовлялися про розмежування сфер інтересів у Східній Європі. Німеччина визнавала сферою інтересів СРСР Фінляндію, Латвію, Естонію та Бессарабію. Литву було визнано сферою інтересів Німеччини. Протокол передбачав розподіл Польщі. Лінія розподілу мала проходити по річках Нарев, Вісла, Сян.

Безпосереднім підсумком підписання цих документів стало те, що німецькі війська вранці **1 вересня 1939 р.** здійснили напад на Польщу. 3 вересня Англія й Франція оголосили війну Німеччині. **Розпочалася Друга світова війна.**

Японія розцінила ці документи як зраду Німеччини й після нападу останньої на СРСР відмовилася її підтримати. До того ж Японія припинила агресію проти Монголії.

Запитання і завдання

1. Коли було укладено договори про взаємодопомогу між СРСР та Францією, СРСР та Чехословаччиною? **2.** У якому році СРСР став членом Ліги Націй? **3.** Коли було укладено «Пакт Молотова—Ріббентропа»?

4. Які зміни відбулися в зовнішній політиці СРСР у 1930-ті рр.? **5.** Дайте оцінку таємному протоколу до договору про ненапад між СРСР і Німеччиною. **6.** Як складалися радянсько-німецькі відносини в період між двома світовими війнами? **7.** Якими були причини збройних конфліктів СРСР із Японією в 1938 і 1939 рр.? **8.** Який існує взаємозв'язок між «Пактом Молотова—Ріббентропа» та конфліктом між СРСР і Японією на Халхін-Голі?

9. Об'єднайтеся в групи та обговоріть питання «Чому СРСР погодився на союз із Німеччиною?». **10.** Визначте причини та наслідки радянсько-німецького зближення та укладення «Пакту Молотова—Ріббентропа». Відповідь подайте у вигляді структурно-логічної схеми.

11. Чому не було створено системи колективної відсічі агресорам? Дайте розгорнуту відповідь.

Практичне заняття

Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VI «Передумови Другої світової війни»

§ 28. Початок Другої світової війни

1. Які країни в 1930-ті рр. проводили агресивну політику на розпалювання світової війни? **2.** Коли між Німеччиною та СРСР було укладено Пакт про ненапад?

1 **Причини, передумови, характер війни.** Версальсько-Вашингтонська система поставила багато народів у принизливе становище, унаслідок чого країни прагнули реваншу — нового переділу світу. Це проявилося в політиці Німеччини, Італії та Японії. Економічна криза 1930-х рр. загострила суперечності між країнами, і вони не змогли об'єднати зусилля в боротьбі за мир. Систему безпеки 1920-х рр. було зруйновано.

Розв'язанню війни сприяла політика урядів Англії та Франції, спрямована на «умиротворення» агресора, а також ізоляція США. Прийнявши закон про нейтралітет, Сполучені Штати фактично самоусунулися від впливу на розвиток подій у світі. СРСР, підписавши з Німеччиною Пакт про ненапад, відкрив їй шлях для нападу на Польщу.

Держави-агресори прагнули розширення власних територій, завоювання ринків збуту та джерел сировини. Головною метою вони проголошували світове панування. Із їхнього боку війна була несправедливою й загарбницькою. Для країн, які зазнали агресії і були окуповані, війна була визвольною. Найбільш складно визначити характер війни стосовно СРСР. У перший період війни він сам виступав у ролі агресора. Однак після нападу Німеччини СРСР ніс на собі основний тягар боротьби.

Періодизація Другої світової війни

Період	Дати	Події
I	Вересень 1939 — червень 1941 р.	Початок Другої світової війни. Вторгнення німецьких військ у країни Західної Європи
II	Червень 1941 — листопад 1942 р.	Напад Німеччини на СРСР. Розширення масштабів війни, крах гітлерівської доктрини бліцкригу й міфу про непереможність німецької армії
III	Листопад 1942 — грудень 1943 р.	Корінний перелом у перебігу Другої світової війни. Провал наступальної стратегії Центральних держав
IV	Січень 1944 — травень 1945 р.	Розгром блоку Центральних держав, вигнання німецьких військ і їхніх союзників за межі СРСР, створення Другого фронту, звільнення від окупації країн Європи, цілковита поразка Німеччини та її беззастережна капітуляція
V	Травень— вересень 1945 р.	Розгром Японії, звільнення народів Азії від японської окупації. Завершення Другої світової війни

2 **Початок війни. Напад на Польщу.** Друга світова війна розпочалася з нападу Німеччини на Польщу. На польському кордоні **вермахт** (війська нацистської Німеччини) зосередив понад 50 із 75 існуючих у нього дивізій кількістю 1,5 млн осіб. Німецьким військам протистояла польська армія, що налічувала понад 1 млн солдатів і офіцерів, але мала обмаль танків, літаків, гармат. До війни також готувався і СРСР, якому згідно з таємним протоколом мала відійти територія Польщі до річки Вісли.

Вторгнення німецьких військ на територію Польщі розпочалося **1 вересня 1939 р.**

Нападу на Польщу передувала провокація Німеччини. 31 серпня 1939 р. о 20.00 загін із карних злочинців, переодягнених у польську форму, здійснив напад на радіостанцію німецького прикордонного містечка Глейвіц. Після її «захоплення» перед мікрофоном було зроблено кілька пострілів, і один із нападників, що знав польську мову, зачитав заяву, зміст якої полягав у тому, що «настав час війни Польщі проти Німеччини». Потім почалася перестрілка із загоном поліції, що оточив станцію. Щоб приховати наслідки цієї провокації, усі її учасники були розстріляні.

Німецькі солдати ламають шлагбаум на польсько-німецькому кордоні. 1 вересня 1939 р.

До 8 вересня головні сили польської армії були розгромлені. Героїчною стала оборона півострова Вестерплятте, міст Варшави, Кракова, Гдині. 17 вересня, коли крах Польщі став очевидним, а польський уряд залишив країну, польський кордон перейшли радянські війська. Для здійснення вторгнення до Польщі було створено два фронти — Український та Білоруський. На вимогу А. Гітлера Червона армія форсовано просувалася в напрямку Коломиї—Косова, щоб перетнути шлях відступу польським солдатам і біженцям до Румунії. Вийшовши до річок Західний Буг і Сян, Червона армія зупинилася.

Відповідно до домовленостей 23 серпня 1939 р. німецьке командування відвело свої війська за демаркаційну лінію (лінію розмежування) від Львова й Бреста. Підсумком агресії Німеччини та СРСР стало укладення між ними **28 вересня 1939 р.** у Москві Договору про дружбу і кордон, до якого додавалися таємні протоколи про поділ сфер впливу і співпрацю між двома країнами. Цей договір зафіксував розділ Польщі й уточнив лінію радянсько-німецького кордону. Він приблизно проходив етнографічними межами проживання поляків, з одного боку, й українців, білорусів — з іншого (**«лінія Керзона»**). Землі з виключно польським населенням залишилися у складі Німеччини, СРСР отримав у свою сферу впливу Литву. Так, до Німеччини відійшло 48,6 % території Польщі й 69,9 % її населення, а до СРСР — 51,4 % території і 30,1 % населення.

Цей поділ мав одну позитивну рису: нарешті дві частини народів, українського й білоруського, об'єдналися в єдині республіки, хоча і в межах сталінського репресивного режиму. Радянське керівництво називало агресію й поділ Польщі як «визвольний похід» заради возз'єднання Західної України й Західної Білорусії відповідно з УРСР та БРСР.

Під час наступу Червоної армії було взято в полон близько 250 тис. польських військовослужбовців. Дві третини ув'язнених становили офіцери запасу — лікарі, інженери, учителі, письменники, громадські діячі, тобто це була інтелектуальна еліта польського суспільства. У квітні 1940 р. 15 тис. осіб було знищено НКВС біля Катині (Смоленська область) і Харкова.

3 **«Дивна війна».** Англія, а згодом і Франція після марних спроб схилити А. Гітлера стати на шлях переговорів і вивести війська з Польщі й окупованої частини Чехословаччини оголосили Німеччині війну. Проте переходити в наступ союзники не поспішали. Період війни **між 3 вересня 1939 та 10 травня 1940 р.** дістав назву **«дивної війни»**, оскільки, оголосивши війну, жодна сторона її фактично не вела.

Французькі війська залишилися за **«лінією Мажіно»** (110 дивізій), до яких почали прибувати ще й англійські дивізії. Німецькі війська розміщувалися за **«лінією Зігфріда»** (23 дивізії). На захід від кордону з Бельгією союзники споруджували нову лінію укріплень аж до самого Північного моря. Вони розпочали блокаду Німеччини й СРСР та рейди бомбардувальників на промислові центри Німеччини.

Одразу після розгрому Польщі А. Гітлер готувався до наступу на Заході. Проте німецька армія поступалася союзникам. Тому було розроблено план на основі стратегії **бліцкригу («блискавичної війни»)**, яка передбачала раптові дії для захоплення противника зненацька. Було заплановано наступ через Арденнську ущелину на стику кордонів Бельгії—Люксембургу—Франції в обхід «лінії Мажіно» з півночі з виходом ударних танкових груп у район Кале—Дюнкерк. Цей план **(«Грюн»)** мав відрізати, оточити і знищити угруповання союзників на північному фланзі. Далі ударні групи повертали на південь і виходили в тил оборони «лінії Мажіно». Реалізацію цього плану було відкладено до весни 1940 р.

4 **Напад СРСР на Фінляндію («зимова війна).** У той же час бойові дії спалахнули на півночі Європи між СРСР та Фінляндією. Між двома країнами велися тривалі переговори, у ході яких СРСР вимагав від фінської сторони поступитися на його користь значними територіями в районі Ленінграда (сучасний Санкт-Петербург) та узбережжям Фінської затоки в обмін на болотисті й лісисті території на півночі. Проте це зовсім не компенсувало втрату Виборга і стратегічно важливої оборонної **«лінії Маннергейма»**. Уряд Фінляндії не погодився на цю пропозицію.

Фіни оглядають розгромлену радянську колону техніки. Листопад 1939 р.

На світанку **30 листопада 1939 р.** радянські війська атакували фінську армію, що займала прикордонні укріплення. Нападу передувала провокація з обстрілом власної прикордонної застави. Угруповання радянських військ налічувало 240 тис. осіб, 1915 гармат, 1131 танк та 967 бойових літаків. 140-тисячна фінська армія мала у своєму озброєнні 400 гармат, 60 танків і 270 літаків. Здавалося, що долю Фінляндії вже вирішено. Проте невелика фінська армія змогла стримати перший потужний удар і навіть завдала поразки деяким радянським частинам. 30 грудня наступ радянських військ припинився. Й. Сталін вжив жорстоких заходів для наведення порядку у військах. Почалися нещадні бомбардування фінських міст. Фінляндія фактично опинилася наодинці з агресором. Жодна з країн не надала їй дієвої допомоги.

11 лютого 1940 р. розпочався другий наступ радянських військ, що завершився проривом «лінії Маннергейма». **12 березня 1940 р.** СРСР і Фінляндія підписали мирний договір, за яким жертва агресії втрачала значну частину своєї території, де до війни проживало 450 тис. осіб, тобто 1/8 населення країни. Тяжкими були міжнародні наслідки війни й для СРСР. Ліга Націй виключила СРСР зі свого складу, загострилися його відносини майже з усіма європейськими країнами та США. СРСР опинився в міжнародній ізоляції. У листопаді 1940 р. нейтральна напередодні конфлікту Фінляндія приєдналася до агресивної «осі» Берлін—Рим—Токіо і взяла участь у війні проти СРСР («війна продовження»).

5 Окупація Німеччиною Данії, Нідерландів, Бельгії та Люксембургу. Поразка Франції. Події на півночі Європи спонукали Англію та Францію до рішучих дій. Прагнучи сильніше стиснути блокаду навколо Німеччини, вони почали мінування прибережних вод Норвегії і 8 квітня спрямували туди транспорт з армією. Проте німецькі війська випередили своїх противників. **9 квітня 1940 р.** Німеччина без оголошення війни напала на Данію та Норвегію (операція «**Везерські навчання**»). Данія одразу капітулювала, Норвегія чинила опір агресії. Однак у командуванні норвезькою армією активізувалися прихильники нацистів. У червні 1940 р. у зв'язку із загрозливим становищем на Західному фронті десант союзників було евакуйовано до Англії. Уся Норвегія була окупована німецькими військами. Проте німецький флот зазнав відчутних втрат.

10 травня 1940 р. німецька армія вторглася в Бельгію, Нідерланди й Люксембург. Англо-французькі війська прийшли їм на допомогу. У цей момент головні сили німецьких військ завдали головного удару в Арденнах, які союзники вважали непридатними для дій танків. Прорвавши

на цій ділянці слабку оборону, німецькі танки обійшли «лінію Мажіно», повернули на північ і 20 травня вийшли до Ла-Маншу. У районі Кале—Дюнкерка було відрізано й притиснуто до моря 40 англійських, бельгійських і французьких дивізій (близько 400 тис. осіб). Ще 15 травня капітулювали Нідерланди, 28 травня склала зброю Бельгія. Спроби англо-французького командування організувати контрудари успіху не мали. Однак несподівано А. Гітлер наказав зупинити свої війська. Це дало змогу забезпечити евакуацію солдатів та офіцерів союзників на Британські острови (операція «Динамо»).

5 червня німецькі війська розпочали наступ на південь. Спроби генерала **Шарля де Голля** організувати лінію оборони на підступах до Парижа успіху не мали. 10 червня уряд Франції переїхав до міста Бордо, а 14 червня німці увійшли в столицю. Уряд Франції подав у відставку. Новий голова уряду маршал **Анрі-Філіпп Петен 22 червня 1940 р.** уклав із Німеччиною перемир'я. Щоб принизити французів, перемир'я було підписано у вагончику маршала Ф. Фоша, який спеціально до цієї події привезли в Комп'єнський ліс із музею.

Під впливом успіху німецьких військ у війну вступила Італія, яка прагнула взяти участь у поділі Франції. Проте італійська армія наразилася на сильний опір французьких частин і не змогла просунутися вперед.

За умовами перемир'я Франція втратила понад 2/3 території, що переходила під контроль окупаційної влади. Ельзас і Лотарингія увійшли безпосередньо до складу Третього рейху. Маріонетковий уряд А.-Ф. Петена контролював так звану «вільну зону», що мала вихід лише до Середземного моря, а не до Атлантики. Місцем його розташування було обрано містечко Віші, від якого влада маршала отримала свою назву — «**режим Віші**». А. Гітлер свідомо зберіг французьку державу, забезпечивши контроль над величезною французькою колоніальною імперією та її флотом.

Деякі французи не погодилися на капітуляцію. Центром їх об'єднання став **Французький національний комітет**, утворений генералом Ш. де Голлем у Лондоні. **7 серпня 1940 р.** між В. Черчиллем і Ш. де Голлем було укладено угоду, яка давала право формувати в Англії французькі збройні сили.

6 **Доля Західної України, Західної Білорусії, Північної Буковини, Бессарабії, держав Балтії. Відносини між СРСР та Німеччиною.** У той час як Німеччина була зайнята на Заході, СРСР «упорядковував» свою зону впливу, яка відзначалася відповідними таємними протоколами 23 серпня і 28 вересня 1939 р. Західна Україна була включена до складу УРСР, а Західна Білорусія — до складу БРСР. На цих територіях активно впроваджували заходи радянізації.

Наступним об'єктом експансії СРСР стали країни Балтії. **28 вересня 1939 р.** у Москві було підписано пакт про взаємодопомогу з Естонією, за яким СРСР отримав право ввести на її територію свої війська. Такі

договори було підписано також із Латвією і Литвою. У всіх договорах радянська сторона брала на себе зобов'язання не втручатися у внутрішні справи країн Балтії. Також СРСР передавав Литві Віленську область, яку в 1920 р. окупувала Польща.

Проте вже влітку 1940 р. СРСР висунув урядам держав Балтії необґрунтовані ультиматуми про порушення зобов'язань. На територію Литви, Латвії та Естонії увійшли додаткові радянські війська. Під наглядом окупаційної влади в країнах було проведено вибори до нових органів влади, а в серпні 1940 р. ці республіки увійшли до складу СРСР.

23 червня — 3 липня 1940 р. радянські війська, користуючись тим, що головні сили вермахту були зосереджені на Заході, зайняли територію Бессарабії і Північної Буковини, що входили до Румунії. Це викликало обурення в Берліні, оскільки територію Буковини не було зазначено в таємному протоколі як зону впливу СРСР. До того ж радянські війська підійшли занадто близько до румунських нафтових родовищ, які забезпечували німецьку армію пальним.

27 вересня 1940 р. Німеччина, Італія та Японія уклали між собою **пакт.** Німеччина почала готуватися до війни із СРСР.

Щоб утримати СРСР у межах своєї політики до вирішення ситуації з Англією, А. Гітлер запропонував радянському керівництву приєднатися до пакту для ведення спільних бойових дій проти Великої Британії та розподілу її володінь. Радянське керівництво серйозно розглядало цю пропозицію й навіть висловило свої територіальні побажання. Так Німеччині вдалося виграти час для підготовки нападу на СРСР у зручний момент.

7 **Зміна політики США.** Унаслідок воєнної поразки Франції кількість прихильників політики ізоляціонізму в США зменшувалася. Президент Ф. Рузвельт одразу після початку Другої світової війни змінив законодавство щодо нейтралітету США на користь Англії. Спочатку було запроваджено принцип **«кеш енд кері»** («плати і вези»), який дозволяв закуповувати зброю в США та вивозити її на англійських суднах. У вересні 1940 р. було досягнуто домовленостей про передачу Англії 50 американських есмінців в обмін на отримання в оренду строком на 99 років військово-повітряних і військово-морських баз у Вест-Індії (Багамські острови, Ямайка, Карибські острови тощо), на Бермудських островах та Ньюфаундленді.

Ф. Рузвельт підписує закон про ленд-ліз у березні 1941 р.

Після свого переобрання на третій термін у листопаді 1940 р. Ф. Рузвельт рішуче взявся за ліквідацію закону про нейтралітет. Зрештою в березні 1941 р. було прийнято закон про **ленд-ліз.** Він передбачав надання зброї та іншого військового спорядження в борг або оренду тим країнам,

оборона яких є важливою для інтересів США. Це дало змогу Англії, фінансові ресурси якої вже були вичерпані, отримувати достатньо зброї, продовольства, сировини для продовження війни з Німеччиною.

8 **Повітряна війна над Англією. Боротьба за Атлантику.** Після поразки Франції Англія залишилася сам-на-сам із Німеччиною. **16 липня 1940 р.** А. Гітлер підписав план **операції «Морський лев»**, яка передбачала завоювання Англії. Можливостей здійснити масову висадку військ на Британські острови в Німеччини не було через нестачу плавучих засобів.

Тоді Німеччина вдалася до повітряного наступу на англійські міста з метою примусити Велику Британію капітулювати. Наступ розпочався 15 серпня, а завершився пізньої осені. Англія вистояла, зазнавши значних матеріальних і людських втрат (понад 30 тис. осіб). Повітряна війна над Великою Британією (**«битва за Англію»**) коштувала Німеччині приблизно 2 тис. літаків і життя 1 тис. досвідчених льотчиків.

Іншим серйозним випробуванням для Англії була боротьба за Атлантику. Країна отримувала водними шляхами 50 % стратегічної сировини й продовольства. Проте Німеччині не вдалося перерізати атлантичні комунікації.

Завоювання Франції, Норвегії, Данії дало можливість Німеччині перейти в рішучий наступ. Вирішальну роль у цій боротьбі німецьке командування відводило лінкорам «Бісмарк», «Тірпіц» тощо. Проте вони зазнали поразки, не завдавши значних втрат Англії. Успішніше діяли німецькі підводні човни. Навесні 1941 р. для боротьби з англійськими конвоями німецькі підводники застосували тактику «вовчих зграй» (відкрита атака відразу декількох підводних човнів). Англійський флот зумів вистояти, а після вступу у війну США союзники поступово відновили контроль над Атлантикою.

9 **Агресія в Північній Африці та на Балканах.** Після поразки Франції серйозну небезпеку для Великої Британії становила не лише Німеччина, але й Італія, яка мала досить значні сухопутні, військово-морські та повітряні сили.

Влітку 1940 р. італійські війська розпочали воєнні дії проти англійських військ у Східній Африці. Італія мала в Ефіопії 300 тис. солдатів та офіцерів проти 30 тис. англійців у Сомалі, Кенії та Судані. У липні італійська армія зайняла частину Кенії, ряд пунктів у Судані й захопила Британське Сомалі. Однак у Судані й Кенії італійцям не вдалося досягти успіху, і вони змушені були перейти до оборони. Головні сили Італія кинула на захоплення Єгипту та Суецького каналу, сподіваючись встановити свій вплив на всьому Близькому Сході. У вересні 1940 р. італійські війська завдали удару з Лівії (Кіренаїка, Триполітанія) у Єгипет і просунулися в глиб країни на 90 км, але були зупинені англійськими військами.

Ще **28 жовтня 1940 р.** у ході «битви за Англію» Б. Муссоліні без узгодження з А. Гітлером розпочав наступ із території Албанії на Грецію, прагнучи реалізувати плани створення Середземноморської імперії. Грецький уряд оголосив загальну мобілізацію й звернувся по допомогу до Великої Британії. Англія була стурбована становищем у Єгипті й переживала не найкращі часи, але перекинула в Грецію та на острів Крит деякі сухопутні й авіаційні частини та надіслала на допомогу кілька кораблів. Італійський наступ дуже швидко здав позиції, і грецька армія, перейшовши в контрнаступ, відкинула італійські дивізії за кордон Албанії.

Тим часом у **листопаді 1940 р.** англійські торпедоносці завдали вирішального удару італійському флоту, що перебував на головній військово-морській базі Італії Таранто. Італія відразу втратила три лінкори. Після погрому італійський флот більше не наважувався на активні дії, а Англія змогла утримати свої бази в Гібралтарі та на острові Мальта. У **січні—травні 1941 р.** англійські війська вигнали італійську армію із Британського Сомалі, Кенії, Судану, Ефіопії. На початку лютого 1941 р. раптовим контрударом англійські солдати оточили італійські війська в Єгипті та оволоділи Кіренаїкою. Італійські війська були повністю деморалізовані й ледве стримували наступ британських частин у Триполітанії.

У січні 1941 р. А. Гітлер мав намір надати Б. Муссоліні допомогу в Греції. Проте втягуватися у війну на Балканах напередодні війни із СРСР він не бажав. У вирішенні цієї справи він поклався на дипломатію. Однак проанглійський переворот у Югославії поламав ці плани. У відповідь німецькі війська напали на Югославію (**«операція Маріта»**). Спільно з ними діяли армії Болгарії, Угорщини та Італії. Лідер хорватських усташів А. Павелич оголосив про утворення Незалежної Хорватської держави (НХД), що згодом приєдналася до держав «осі». Королівство Югославія припинило своє існування.

Німецькі солдати піднімають прапор зі свастикою (символом нацизму) на Акрополі в Афінах. 1941 р.

Майже одночасно німецька армія завдала удару по Греції. Грецька армія капітулювала. Англійські війська, що перебували в Греції, відступили на Крит. Щоб оволодіти цим стратегічно важливим островом, **27 травня 1941 р.** німецьке командування здійснило повітряно-десантну операцію. Обидві сторони зазнали значних втрат.

А. Гітлер не зміг скористатися перевагами, які здобула Німеччина після захоплення Балканського півострова й острова Крит, для просування на схід. Так само марними для Німеччини були успіхи німецького корпусу під командуванням генерала Е. Роммеля в Єгипті, який прибув на допомогу італійським військам. Напад на СРСР уже затримувався на місяць, до того ж вимагав напруження й концентрації всіх сил Третього рейху.

Запитання і завдання

1. Якими були причини і передумови Другої світової війни? **2.** Визначте характер війни? **3.** Що таке бліцкриг? **4.** Коли почалася Друга світова війна? **5.** Яка країна першою зазнала нападу нацистів?

6. Чи можна події вересня 1939 р. називати «четвертим поділом Польщі»? **7.** Чому Німеччині вдалося відносно швидко захопити Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Люксембург, Францію? **8.** Завдяки чому Велика Британія вистояла в боротьбі з Німеччиною? Як відбувалася боротьба за Атлантику? **9.** Чим була зумовлена агресія на Балканах? Яким був перебіг подій у цьому регіоні? **10.** Що завадило Німеччині скористатися перемогами на Балканах і в Африці в 1941 р.?

11. Дайте власну оцінку «дивній війні». Складіть тези. **12.** Розкрийте причини та наслідки війни між СРСР та Фінляндією. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

13. Чому напад на Польщу вважають початком Другої світової війни? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 29. Воєнні дії в середині 1941 — 1942 рр.

1. Коли розпочалася Друга світова війна? **2.** Які країни були союзницями Німеччини в 1939—1941 рр.?

План «Барбаросса». **18 грудня 1940 р.** А. Гітлер підписав **план «Барбаросса»**. Згідно з ним війна на сході мала розпочатися відразу після весняного бездоріжжя й закінчитися до настання зимових холодів, тобто відбутися протягом травня—листопада 1941 р. Станом на 21 червня на західних кордонах СРСР Німеччина та її союзники зосередили три групи армій: **«Північ», «Центр», «Південь»**. Союзники Німеччини (Фінляндія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Італія, Хорватія) виставили ще 29 дивізій та 16 бригад (за іншими даними — 42,5 дивізії).

Кожна група мала своє завдання та напрямок дій: «Північ» — Ленінград, «Центр» — Мінськ і Москва, «Південь» — Київ і далі на південь до Ростова-на-Дону. На території Норвегії та у Фінляндії діяли німецька армія «Норвегія» і 2-га фінська армія. Армія «Норвегія» мала оволодіти Мурманськом і Полярним, а фінські війська — сприяти групі армій «Північ» у захопленні Ленінграда.

Німецьке угруповання разом із союзниками налічувало 190 дивізій — 5,5 млн солдатів та офіцерів, 47,2 тис. гармат, 3,8 тис. танків, близько 5 тис. літаків (за іншими даними: 166 дивізій — 4,306 млн особового складу, 42,6 тис. гармат і мінометів, 4,1 тис. танків і штурмових гармат, 4,8 тис. літаків). На червень 1941 р. на західному кордоні СРСР була зосереджена 171 дивізія Червоної армії — 3,25 млн осіб, 37,5 тис. гармат, 10,4 тис. танків, а також 8,6 тис. літаків (за іншими даними: 190 дивізій — 3,2 млн особового складу, 59,7 тис. гармат і мінометів, 15,6 тис. танків, 10,7 тис. літаків).

Наміри Червоної армії (**план «Гроза»**) та й сама розстановка збройних сил на західному кордоні свідчили, що Й. Сталін готувався до наступальної, а не до оборонної війни проти Німеччини. Проте рівень підготовки й оснащення Червоної армії не відповідали сучасним вимогам. Значна частина техніки потребувала належної підготовки, особливо не вистачало засобів зв'язку й транспорту.

2 **Напад Німеччини та її союзників на СРСР.** Наступ німецьких військ розпочався на світанку **22 червня 1941 р.** Перш ніж гармати відкрили вогонь, сотні літаків перетнули радянські кордони й бомбардували 66 основних аеродромів, міста, у тому числі бази флотів Кронштадт, Севастополь, Ізмаїл. Головний удар німецькі війська завдавали по військах Західного фронту. Уже в перші дні радянські війська на цьому напрямку були оточені (Білосток—Мінськ) і розгромлені. У полон потрапили 329 тис. солдатів, було захоплено 3,3 тис. танків, 1,8 тис. гармат. 28 червня німецькі війська взяли Мінськ і продовжували рухатися на схід.

Німецькі війська перетинають кордон СРСР 21 червня 1941 р.

Група армій «Північ» успішно просувалася по території держав Балтії, захопивши Вільнюс, Ригу, після чого підійшла до Пскова й Новгорода. Виникла загроза прориву німецьких військ до Ленінграда.

Проте в Україні просування німецьких військ було не таким успішним. У районі **Луцьк—Броди—Рівне—Дубно** розгорілася одна з найбільших у Другій світовій війні танкових битв, яка тривала п'ять діб. Хоча радянські механізовані корпуси були повністю розгромлені, вони затримали просування німецьких військ на Київ. У середині **липня 1941 р.** відбулися битви за Київ, Смоленськ, у районі Новгорода (Лузький оборонний рубіж). Ціною героїчних зусиль наступ німецьких військ за всіма напрямками було призупинено.

Наразившись на сильний опір, німецьке командування змінило напрямок головного удару в бік України. У **серпні 1941 р.** було завдано поразки військам Південного фронту (генерал І. Тюленєв) на Правобережжі. У районі Умані радянські війська були оточені й потрапили в полон (103 тис. осіб). Також в облозі опинилася Одеса, оборона якої тривала з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р. Німецькі війська вийшли до Дніпра майже по всій довжині його течії та захопили ряд плацдармів на його лівому березі. Радянські війська Південно-Західного фронту (командувач генерал-полковник М. Кирпонос), що захищали Київ, опинилися перед загрозою флангових ударів. На прохання вивести війська з-під удару Й. Сталін відповів відмовою.

Німецькі війська, форсувавши Дніпро в районі Кременчука, вийшли на Лівобережжя. Тим часом танкові війська групи армій «Центр» повернули на південь, форсували Десну й теж вийшли на Лівобережжя. 15 вересня 1941 р. вони з'єдналися. У результаті 665 тис. радянських солдатів потрапило в полон. М. Кирпонос загинув. 19 вересня 1941 р. німецькі війська вступили до Києва.

У **жовтні 1941 р.** було захоплено Крим і взято в облогу Севастополь, який чинив опір 250 днів **(30 жовтня 1941 — 4 липня 1942 р.)**. 16 жовтня 1941 р. радянські війська залишили Одесу.

29 червня 1941 р. з'явилася директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про надзвичайні заходи в боротьбі з Німеччиною. 23 червня 1941 р. була організована Ставка Головного Командування (із 8 серпня — Ставка Верховного Головнокомандувача, очолювана Й. Сталіним) — вищий орган стратегічного керівництва збройними силами. Влада в країні перейшла до створеного 30 червня 1941 р. Державного Комітету Оборони (ДКО). Навколо великих промислових центрів формувалися укріпрайони, почалася евакуація промисловості та матеріальних цінностей на схід.

Після перемог в Україні німецькі війська знову зосередилися на московському напрямку.

3 **Битва за Москву.** Під час першого етапу наступу на Москву **30 вересня 1941 р.** німецькі війська завдали потужного удару по радянських військах Західного фронту (операція «Тайфун»). Радянські війська потрапили в черговий «котел» у районі Брянська й на захід від Вязьми. У полон потрапило 663 тис. солдатів, було захоплено 1,2 тис. танків, 5,4 тис. гармат), що прикривали Москву. Було взято міста Калінін (Твер), Малоярославець, Можайськ, Волоколамськ. Німецькі танки вже стояли за 80—100 км від Москви.

Парад на Красній площі
7 листопада 1941 р.
Художник Костянтин Юон, 1949 р.

7 листопада 1941 р. у Москві (також у Куйбишеві та Воронежі) для піднесення морального духу відбулися військові паради на честь річниці Жовтневої революції. Військові частини, що брали участь у параді, одразу направляли на фронт. Щоб уникнути бомбардування, парад розпочався вранці значно раніше, ніж звичайно. У своїй промові Й. Сталін висловлював упевненість у майбутній перемозі.

Другий етап тривав **із 15—18 листопада до початку грудня 1941 р.** Німецькі війська намагалися знайти слабкі місця в обороні столиці й обхідними ударами оточити все московське угруповання радянських військ.

Радянський агітаційний плакат. Художник Іраклій Тоїдзе, 1941 р.

Тим часом, скориставшись даними розвідки про те, що Японія не нападе на СРСР, до Москви було перекинуто частини з Далекого Сходу та Середньої Азії. Після напружених боїв у ніч **із 5 на 6 грудня 1941 р.** Червона армія перейшла в контрнаступ. Розпочався третій етап битви за Москву **(5 грудня 1941 — початок весни 1942 р.)**. У результаті німецькі сили було відкинуто від Москви на 100—300 км.

Після цього розпочався загальний наступ Червоної армії на декількох ділянках фронту. Так, у районі Ленінграда було зірвано спробу німецьких військ створити подвійне кільце блокади міста. У районі Харкова в результаті наступу радянських військ утворився Барвінківський виступ, що був вдалим плацдармом для продовження наступу з метою визволення міста. Найбільш успішною в зимовій кампанії була **Керченсько-Феодосійська операція (26 грудня 1941 — 2 січня 1942 р.)**, наслідком якої стало визволення Керченського півострова й послаблення німецького тиску на Севастополь.

4 Хід війни на радянсько-німецькому фронті навесні та влітку 1942 р.

Незважаючи на поразку під Москвою, стратегічна ініціатива залишалась у вермахту. А. Гітлер планував на 1942 р. широкомасштабний наступ на південному фланзі радянсько-німецького фронту з метою оволодіти Волгою, Кавказом, нафтовими родовищами Північного Кавказу й Закавказзя, а після цього завдати вирішального удару в напрямку Москви. За рішенням Й. Сталіна радянські війська мали завдавати німецьким військам випереджальних ударів, не чекаючи початку їхнього наступу.

У квітні на Керченському півострові радянські частини готувалися перейти в наступ для зняття облоги Севастополя. Однак вони зазнали раптового удару німецьких військ. Червона армія втратила понад 200 тис. осіб і велику кількість зброї. Німецькі війська взяли Керч, а залишки оточених радянських частин ще довго вели боротьбу в **Аджимушкайських каменоломнях.**

Наступного удару німецька армія завдала по оточеному гарнізону **Севастополя (2 червня — 4 липня 1942 р.)**. Німецькі війська, підтримувані румунськими частинами, вийшли до Північної бухти, і фортеця впала. Втрати радянських військ склали понад 200 тис. осіб.

12 травня 1942 р. розпочався наступ радянських військ із Барвінківського виступу на **Харків**. Радянський удар припав на район, де були зосереджені основні сили німецьких військ, що готувалися до наступу

на південь. Після кривавих боїв дивізії трьох армій потрапили в оточення та були розгромлені.

Таким чином, навесні 1942 р. південний фланг радянського фронту був значно ослаблений, а армія залишилася без резервів. У червні 1942 р. розпочався генеральний наступ вермахту на Волгу та Північний Кавказ. У середині **липня 1942 р.** спалахнули бої на підступах до **Сталінграда** та в передгір'ях Кавказу.

Німецьких військовополонених доправляють у тил. Харків, 16 травня 1942 р.

28 липня 1942 р. Й. Сталін підписав наказ № 227 під назвою «Ні кроку назад». Бійців і командирів, що відступали, розцінювали як боягузів і дезертирів, тому вони підлягали покаранню відповідно до умов воєнного часу.

5 **Створення антигітлерівської коаліції.** Із перших годин нападу Німеччини на СРСР стало зрозумілим, що розрахунки А. Гітлера на міжнародну ізоляцію СРСР зазнали краху. Прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль заявив: «Кожний, хто воює проти А. Гітлера, — друг Англії, кожен, хто воює на його боці, — ворог Англії». Про свою підтримку СРСР оголосив і президент США. Почала формуватися **антигітлерівська коаліція.**

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільну боротьбу проти Німеччини. Першою акцією СРСР і Великої Британії стала окупація Ірану з метою не допустити його зближення з Німеччиною. 14 серпня 1941 р. після зустрічі Т. Рузвельта та В. Черчилля з'явився документ під назвою **Атлантична хартія**, яка підвела під майбутню коаліцію ідеологічне підґрунтя. До цієї угоди у грудні 1941 р. приєднався і СРСР. Хартія стала першим документом, у якому були викладені цілі США та Великої Британії у війні й загальні положення післявоєнного облаштування світу. Атлантична хартія висунула такі завдання: знищення нацистської тиранії, роззброєння агресора, загальне роззброєння світу.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав, у тому числі СРСР, США й Велика Британія, підписали **Декларацію Об'єднаних Націй**, яка спиралася на принципи й завдання Атлантичної хартії. Вони зобов'язалися використовувати свої ресурси для боротьби проти агресорів, співпрацювати у війні й не укладати сепаратного миру. У Декларації зазначалося, що повна перемога над нацизмом є запорукою захисту життя, свободи й незалежності всіх народів.

В умовах створення антигітлерівської коаліції радянське керівництво визнало емігрантські уряди Польщі, Чехословаччини, Франції.

26 травня 1942 р. в Лондоні було підписано договір між СРСР і Великою Британією про союз у війні проти Німеччини та її сателітів (пособників) у Європі. Договір передбачав співробітництво й надання взаємної допомоги після війни. У Вашингтоні відбулися радянсько-американські переговори, які завершилися підписанням **11 червня 1942 р.** угоди про взаємодопомогу й ведення війни проти агресорів. Обидві сторони зобов'язалися постачати одна одній оборонні матеріали, надавати інформацію, розвивати торгівлю та здійснювати економічне співробітництво. Ці дві угоди завершили формування антигітлерівської коаліції.

Найголовнішим у відносинах між СРСР, США та Великою Британією стала проблема відкриття Другого фронту в Європі. Спочатку це планувалося на 1942 р.

6 **Напад Японії на Перл-Харбор та початок війни в Тихому океані.** Після підписання пакту 1940 р. Японія проводила активну загарбницьку політику в Азії. Японські мілітаристи захопили частину Китаю, а після поразки Франції підписали угоду з урядом А.-Ф. Петена (липень 1941 р.) на право створення баз у французьких колоніях — Лаосі, В'єтнамі, Камбоджі. Проникнення Японії до Індокитаю спонукало США до заморожування японського капіталу в американських банках і до ембарго (заборони) на постачання Японії нафти. Рішення США підтримали Велика Британія та Нідерланди. Унаслідок цього японська зовнішня торгівля скоротилася на 3/4, а імпорт нафти — на 9/10. Японська економіка опинилася на межі краху. 2 липня 1941 р. уряд Японії прийняв рішення захопити країни Південної і Південно-Східної Азії. Японія мала намір розпочати боротьбу зі США за панування в Тихому океані.

Наслідки атаки Японії на американську військово-морську базу Перл-Харбор на острові Оаху (Гаваї) 7 грудня 1941 р.

7 грудня 1941 р. японський флот атакував американську військово-морську базу **Перл-Харбор**. США втратили 19 військових кораблів, 272 літаки й понад 3 тис. військовослужбовців. Японія на певний час здобула перевагу на морі й захопила стратегічну ініціативу. 8 грудня США й Велика Британія оголосили війну Японії. Німеччина й Італія заявили про свій намір воювати зі США. Таким чином, наприкінці 1941 р. всі великі держави були втягнуті в Другу світову війну.

Протягом кількох місяців японські війська окупували Малайю, Гонконг, Сингапур, усі острови Індонезії, Філіппіни, висадились у Новій Гвінеї та підійшли до Австралії. Таким

чином, було загарбано величезну територію з населенням 150 млн осіб і значними природними багатствами. Японія сподівалася примусити США та Велику Британію укласти вигідний для неї мир.

Е. Роммель на фоні схеми Суецького каналу на обкладинці американського журналу «Тайм». 1941 р.

7 **Війна в Північній Африці та Середземномор'ї.** На початку 1941 р. до Північної Африки на допомогу італійським військам прибув Німецький Африканський корпус на чолі з генералом **Ервіном Роммелем**. Це дало змогу не тільки зупинити успішний наступ англійських військ у Лівії, а й відкинути їх до Єгипту. Проте в тилу німецьких військ англійські війська утримували важливий стратегічний пункт Тобрук, який не давав Е. Роммелю продовжувати наступ. У листопаді 1941 р. англійські війська здійснили вдалий наступ із метою звільнення Тобрука й знову оволоділи Кіренаїкою. Ці успіхи порушили морські перевезення Італії та Німеччини в Середземному морі й поставили корпус Е. Роммеля перед загрозою залишитися без підкріплення та припасів. Це примусило німецьке командування зосередити посилену увагу на Середземному морі.

Ключовим пунктом англійського панування в Середземному морі був острів Мальта. Спочатку німецька авіація й підводні човни разом з італійським флотом завдали досить відчутних ударів по англійському флоту в Середземномор'ї: було потоплено або виведено з ладу найбільші кораблі. Найвдаліша операція була проведена в Александрії 19 грудня 1941 р., коли італійські диверсанти пошкодили два англійські лінкори. Потім почалися систематичні бомбардування Мальти, які мали завершитися німецьким десантом у липні 1942 р. Проте А. Гітлер віддав перевагу наступу Е. Роммеля, який мав захопити Александрію й Суецький канал. У березні італо-німецькі війська почали наступ у Єгипті й були з великими труднощами зупинені за 100 км від Александрії.

8 **Корінний перелом на Тихоокеанському театрі бойових дій.** До весни—літа 1942 р. стратегічна ініціатива на всіх фронтах належала Німеччині та її союзникам. Союзники в антигітлерівській коаліції вели важкі оборонні бої. Проте на середину 1942 р. ситуація почала змінюватися.

7—8 травня 1942 р. відбулася морська битва в Кораловому морі біля берегів Нової Гвінеї. Японська ударна ескадра, що рухалася для захоплення Порт-Морсбі, зазнала першої значної поразки. Особливістю цієї морської битви було те, що надводні кораблі обох сторін не зробили жодного пострілу один по одному. Усе вирішувала авіація. Японія, втративши

один авіаносець, один есмінець та 80 літаків, змушена була відступити. Від планів вторгнення до Австралії їй довелося відмовитися.

4—6 червня 1942 р. біля атолу **Мідуей** японський флот зазнав ще однієї поразки від американського флоту і вже не зумів відновити свою могутність до кінця війни.

У результаті цих поразок Японія втратила половину своїх авіаносців і змушена була перейти до стратегічної оборони. Американські війська перейшли до активних бойових дій. У **серпні 1942 р.** вони почали боротьбу за **острів Гуадалканал** (група Соломонових островів). Бої тривали до лютого 1943 р. і завершилися поразкою Японії. Таким чином, ініціатива у війні в Тихому океані перейшла до США.

Запитання і завдання

1. Коли Німеччина та її союзники здійснили напад на СРСР? Як називався план нападу на СРСР? **2.** Поразка в якій битві перекреслила плани на «блискавичну» перемогу над СРСР? **3.** Коли було створено антигітлерівську коаліцію? **4.** Яка подія змусила США вступити в Другу світову війну? **5.** Що таке корінний перелом?

6. Якими були причини нападу Німеччини та її союзників на СРСР? **7.** Визначте основні положення плану «Барбаросса». Чи вдалося його реалізувати? **8.** Як розгорталися події на радянсько-німецькому фронті в 1941 р.? Що зумовило поразку Червоної армії на початковому етапі війни? **9.** Якою була роль битви за Москву в перебігу Другої світової війни? **10.** Що зумовило поразку Червоної армії навесні 1942 р.? **11.** Якими були причини нападу Японії на США? **12.** Як розгорталися події війни в басейні Середземного моря й Північній Африці в другій половині 1941 — на початку 1942 р.?

13. Складіть синхроністичну таблицю подій на фронтах Другої світової війни в 1941—1942 рр. (Радянсько-німецький фронт; Африканський, Середземноморський театри бойових дій; Тихоокеанський театр бойових дій).

§ 30. Воєнні дії в другій половині 1942 — 1943 рр.

1. Коли Німеччина здійснила напад на СРСР, а Японія — на США? **2.** Чому стратегічна ініціатива в 1939—1942 рр. належала Німеччині та її союзникам?

Сталінградська битва. Однією з найбільших і найважливіших операцій Другої світової війни була **Сталінградська битва.** Умовно її можна поділити на дві частини. Перша — це наступ німецьких військ влітку 1942 р. і вихід їх до Волги й на Північний Кавказ. Друга — контрнаступ радянських військ і розгром угруповання німецьких, італійських, румунських та угорських частин на Волзі.

25 серпня 1942 р. 6-та німецька армія досягла західних околиць міста на Волзі. Крім неї, на Сталінград наступала ще 4-та танкова армія.

Їм протистояли ослаблені удвічі менші сили. **14 жовтня 1942 р.** німецькі війська після потужної авіаційної та артилерійської підготовки пішли на штурм міста. Спалахнули жорстокі вуличні бої. Обидві сторони зазнали тяжких втрат. **14 листопада 1942 р.** німецькі війська розпочали останній штурм міста, на окремих ділянках їм вдалося прорватися до Волги, але це був їх останній успіх.

На той час воєнно-стратегічна ситуація змінилася на користь СРСР. За короткий час за Уралом було налагоджено роботу потужного військово-промислового комплексу. Літні люди, жінки, діти, що замінили біля верстатів мобілізованих на фронт робітників, самовіддано працювали. Саме їхніми зусиллями в другій половині 1942 р. було випущено 15,8 тис. бойових літаків, 13,6 тис. танків, 15,6 тис. гармат.

Радянський плакат. 1942 р.

Згідно з **планом «Уран» 19 листопада 1942 р.** радянські війська силами трьох фронтів — Південно-Західного, Сталінградського і Донського — перейшли в контрнаступ, завдавши флангових ударів.

23 листопада 1942 р. радянські війська замкнули кільце навколо 330-тисячного угруповання німецьких військ (командувач фельдмаршал Ф. Паулюс). Усі спроби німецького командування деблокувати оточених не мали успіху. **30 січня 1943 р.** Ф. Паулюс був змушений підписати акт про капітуляцію. Загальні втрати німецьких військ під Сталінградом становили 1,5 млн осіб, майже 3,5 тис. танків і штурмових гармат, 12 тис. гармат і мінометів, 3 тис. літаків. Від такої поразки німецька армія вже не змогла отямитися. Ініціатива на Східному фронті перейшла до СРСР.

Із 1 січня 1943 р. в Червоній армії були введені погони для солдатів, сержантів, офіцерів, генералів, маршалів. Червону армію згодом почали називати Радянською армією.

2 **Курська битва.** У **січні 1943 р.** було знято блокаду Ленінграда, а на Заході Радянська армія підійшла до Смоленська. Розвиваючи успіх Сталінградської битви, **12 січня 1943 р.** радянські війська перейшли в наступ із-під Воронежа в загальному напрямку на Харків. **7 лютого** було звільнено Курськ, а **9 лютого** — Бєлгород. **16 лютого** радянські війська оволоділи Харковом і рушили на Дніпропетровськ (Дніпро), Запоріжжя, відрізаючи німецькі війська, що відступали з Кавказу.

Невдовзі ситуація змінилася. Побоюючись загрози оточення, німецькі війська завдали потужного контрудару. Харків, Бєлгород та інші міста знову були захоплені. Утворився величезний вигин у фронті, що отримав назву **Орловсько-Курська дуга.**

Танкова битва під Прохорівкою. Липень 1943 р.

Навесні 1943 р. німецьке командування вирішило знову перебрати на себе ініціативу. Відповідно до **плану «Цитадель»** воно ставило завдання розгромити радянські війська на Орловсько-Курській дузі й розгорнути наступ на Москву. Були створені нові зразки зброї (танки — «Тигр», «Пантера», самохідні гармати — «Фердінанд» тощо), які мали забезпечити німецьким військам технічну перевагу.

Радянське командування дістало точні дані про підготовку Німеччини до наступу. І хоч на цей час сили Радянської армії кількісно переважали сили вермахту, було прийнято рішення про «навмисну оборону» з метою знекровити військовий потенціал німецьких військ і завдати їм контрудару.

Наступ німецьких армій з-під Бєлгорода та від Орла в напрямку на Курськ розпочався **5 липня 1943 р.** Їм протистояло потужне угруповання Радянської армії. Коли німецькі війська, долаючи радянську оборону, були знесилені, у наступ рушили війська Брянського, Степового й Південно-Західного фронтів, потім Центральний та Воронезький фронти.

12 липня 1943 р. поблизу селища **Прохорівка** відбулася грандіозна зустрічна танкова битва. Хоча радянські втрати були більшими, німецьке командування усвідомило безперспективність подальшого наступу. Цього ж дня змінився характер усієї Курської битви, радянські війська перейшли в рішучий наступ. **5 серпня 1943 р.** вони звільнили Орел (операція «Кутузов») і Бєлгород, **23 серпня** — Харків (операція «Рум'янцев»).

Курська битва засвідчила, що ініціатива повністю належить СРСР та ознаменувала завершення корінного перелому в Другій світовій війні.

Битва за Дніпро. Розвиваючи наступ, радянські війська до **кінця вересня 1943 р.** вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування вздовж правого високого берега річки створило систему укріплень так званий **«Східний вал»**. Воно намагалося використати повноводну річку з високим правим берегом як природне укріплення.

Перевага радянських військ була незначною. У планах осінніх операцій 1943 р. першочерговим завданням було захоплення плацдармів на правому березі Дніпра, закріплення там і початок наступальних операцій на Правобережжі. Битва за Дніпро розгорнулася від Лоєва до Запоріжжя. Радянські війська за допомогою партизанів наприкінці вересня 1943 р. в дуже складних умовах форсували Дніпро й створили плацдарми на північ та південь від Києва (загалом 23). Основний прорив передбачалося здійснити з Букринського плацдарму.

Прагнучи піднести бойовий дух військ, які з виходом в Україну поповнювалися здебільшого за рахунок місцевих жителів, Ставка перейменувала Воронезький, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти відповідно в Перший, Другий, Третій та Четвертий Українські фронти.

Після невдалих спроб прорватися під Букрином (загинуло 250 тис. радянських солдатів) головні сили радянських військ були зосереджені на Лютізькому плацдармі (150 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, близько 800 танків), із якого й почався вирішальний наступ на Київ. **6 листопада 1943 р.** столицю України було визволено.

У результаті героїчного форсування Дніпра ціною значних втрат (за різними оцінками, від 417 тис. до 1 млн осіб) радянські війська завершили корінний перелом на радянсько-німецькому фронті. Вони вийшли на правий берег Дніпра, закріпилися там, відбили контрнаступ німецьких військ у районі Житомира й підготували умови для подальшого наступу.

4 Корінний перелом у бойових діях у Північній Африці. Капітуляція Італії.

У жовтні-листопаді 1942 р. у Північній Африці також стався корінний перелом на користь англо-американських союзників. Вирішальна битва відбулась у районі містечка **Ель-Аламейн** (Єгипет). **У жовтні 1942 р.** британські війська завдали поразки італо-німецьким військам, які змушені були спішно відійти на захід. У листопаді 1942 р. з протилежного боку Північної Африки (Марокко, Алжир) почалася висадка американських військ під командуванням Д. Ейзенхауера (**операція «Торч»**). Італо-німецькі війська потрапили в пастку на морському узбережжі в Тунісі. 13 травня 1943 р. вони були змушені капітулювати.

Значні втрати в людській силі та техніці, яких зазнали держави «осі» в Тунісі (лише близько 130 тис. полонених), сприяли успішному десанту союзних військ на острові Сицилія та його захопленню.

25 липня 1943 р. в Італії відбувся державний переворот за участю короля Віктора Еммануїла й маршала П. Бадольйо. Б. Муссоліні було заарештовано. **8 вересня 1943 р.** новий уряд підписав перемир'я із союзниками. Проте скористатися цим англо-американське командування не змогло.

А. Гітлер віддав наказ своїм військам рушити на південь та окупувати Апеннінський півострів. Також було звільнено з ув'язнення Б. Муссоліні, який знову очолив окуповану нацистами Італію (Держава Сало). Союзним військам довелося долати сильний опір Німеччини в районі Салерно, Неаполя та інших

Карикатура «Марево, що розвіялося»

? Проаналізуйте зміст карикатури. У якому році її було створено?

південноіталійських міст (**«лінія Густава»**). Операції тут набули затяжного характеру. Лише **4 червня 1944 р.** союзні війська взяли Рим, а у квітні 1945 р. здолали німецьку оборону (**«готська лінія»**) стратегічного чотирикутника Італії Турин—Мілан—Генуя—Болонья.

Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчилль (зліва направо) під час Тегеранської конференції 1 грудня 1943 р.

5 **Тегеранська конференція. 28 листопада — 1 грудня 1943 р.** у столиці Ірану Тегерані відбулася перша зустріч на вищому рівні «великої трійки» — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта і В. Черчилля, яка увійшла в історію під назвою **Тегеранська конференція.** На ній обговорювалися питання про подальше ведення війни й післявоєнне облаштування світу.

Під час вирішення проблеми післявоєнного облаштування світу згоди досягти не вдалося, і обговорення було відкладено.

Незважаючи на те, що з деяких ключових питань між сторонами були виявлені розбіжності й не було досягнуто домовленостей, сам факт проведення конференції лідерів країн СРСР, США й Великої Британії зміцнив антигітлерівську коаліцію. Конференція засвідчила рішучість сторін покінчити з нацизмом у Європі.

Тегеранська конференція (28 листопада — 1 грудня 1943 р.)

Питання	Вирішення
Другий фронт	В. Черчилль і Ф. Рузвельт дали обіцянку здійснити вторгнення через Ла-Манш (тобто відкрити Другий фронт) у травні 1944 р.
Польське питання	Розширення території Польщі за рахунок західних (німецьких) земель, встановлення західного кордону країни по річках Одер і Нейсе, східного кордону — по «лінії Керзона»
Німецьке питання	Виявило серйозні розбіжності: Ф. Рузвельт виступав за розчленування Німеччини; В. Черчилль — за створення Дунайської федерації, до якої мали увійти й частини німецьких земель; Й. Сталін — за збереження єдності Німеччини
Іранське питання	Прийнято рішення про надання допомоги Ірану за виведення військ союзників із його території після завершення війни
Японське питання	Передбачалося позбавити Японію її колоніальних володінь, передати Китаю Маньчжурію і Тайвань, надати незалежність Кореї. Й. Сталін дав згоду на участь СРСР у війні з Японією після розгрому нацистської Німеччини

Запитання і завдання

1. Як називалась операція радянських військ з оточення угруповання німецьких військ під Сталінградом? **2.** Де під час Курської битви відбулась одна з найбільших танкових битв? **3.** Яка битва стала переломною на Африканському театрі бойових дій? **4.** У якому році італо-німецькі війська зазнали поразки на Африканському театрі бойових дій? **5.** Лідери яких держав брали участь у Тегеранській конференції?

6. Якою була роль Сталінградської і Курської битв у розгромі Німеччини? **7.** Яким було історичне значення битви за Дніпро? **8.** Охарактеризуйте бойові дії на півночі Африки в 1942—1943 рр. **9.** Як розвивалися події на Італійському фронті? **10.** Якими були основні рішення Тегеранської конференції?

11. Визначте взаємозалежність подій на фронтах Другої світової війни. Складіть синхроністичну таблицю.

12. Чи можна назвати Тегеранську конференцію лідерів держав антигітлерівської коаліції успішною? Розкрийте її історичне значення у вигляді есе.

§ 31. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору

1. Які країни були окуповані Німеччиною, Японією та їхніми союзниками в 1939—1942 рр.? **2.** Якою була мета країн-агресорів у Другій світовій війні?

1 Нацистський «новий порядок» у Європі. Окупаційна політика Японії.

Окупація значних територій у Європі, Азії, Африці супроводжувалася встановленням **«нового порядку»**. Він базувався на нещадному терорі й пограбуванні. Окуповані країни Європи та Азії зазнали значних територіальних змін. На карті світу з'явилися нові держави: Словаччина (1939 р.), Хорватія (1941 р.), Бірма (1944 р.), Індонезія (1945 р.). Однак незалежність цих держав була дискредитована співробітництвом з агресорами. Такі держави, як Австрія, Чехословаччина, Польща, Югославія, Люксембург, Греція були ліквідовані. У Данії, Норвегії, Бельгії, Нідерландах, Франції до влади прийшли **колабораціоністські** уряди. Держави — союзниці Німеччини, Італії та Японії отримали значні територіальні придбання.

Колабораціонізм — співробітництво урядів, окремих осіб з окупаційною владою.

Окуповані радянські території нацисти розглядали як «життєвий простір» для німецької нації, як землі, що підлягають колонізації. Для експлуатації загарбаних територій їх було поділено на чотири частини. Тилові райони німецьких груп армій передали під управління військового командування. Інші було підпорядковано «східному міністерству» на чолі з А. Розенбергом і поділено на два рейхскомісаріати — «Остланд» (країни

Балтії й більша частина Білорусії) та «Україна». Західноукраїнські землі були приєднані до польського генерал-губернаторства. Частину земель України передали союзнику Німеччини Румунії.

На окуповані території планувалося переселити близько 10 млн німців, а місцеве населення перетворити на рабів або знищити. Основними засобами, якими нацисти користувалися, утверджуючи своє панування, були нацьковування одних націй на інші й фізичне знищення. Повній ліквідації підлягали єврейське населення та представники ромської громади.

Для використання в Німеччині дешевої робочої сили проводилися депортації працездатного населення. Близько 3 млн жителів окупованих областей СРСР опинилися на чужині в тяжких умовах життя і праці (**остарбайтери**), із них понад 100 тис. осіб загинуло, а майже 200 тис. осіб відмовилися повертатися на батьківщину. Найбільша смертність була серед військовополонених радянських солдатів; із 5 млн полонених загинуло 3,3 млн осіб. Усього жертвами окупації стали 10 млн радянських людей (3,18 млн в Україні, 1,36 млн у Білорусії). Економіка окупованих країн працювала на військові потреби Німеччини.

Важливим елементом у насадженні «нового порядку» були **концентраційні табори** та **табори смерті**, до яких відправляли всіх невдоволених і тих, кого нацисти вважали небезпечними для свого режиму. У Європі налічувалося близько 30 таких таборів. Найбільші з них — Дахау, Бухенвальд, Майданек, Аушвіц-Біркенау (Освенцим).

Напис над входом до концтабору Аушвіц-Біркенау: «Праця звільняє»

Окупаційна політика Японії за формою була дещо іншою, але суть зберігалася така сама. Агресивні прагнення приховували гаслами: «Створення процвітаючої Азії», «Звільнення Азії від білих колонізаторів». До окупаційних адміністрацій намагалися залучити лідерів національно-визвольних рухів поневолених народів. Така політика давала можливість здійснити загарбання колоніальних володінь європейських держав без значного опору місцевого населення. Однак уже перші місяці японської окупації довели, що відбулася лише зміна колонізаторів. Японія відверто грабувала захоплені території.

Після запровадження «нових порядків» поневолені народи Європи й Азії стали на боротьбу.

2 **Голокост.** Політика антисемітизму, яку проводили нацисти після приходу до влади в Німеччині в 1933 р., після початку Другої світової війни набула ще більш жахливого вигляду. Почалося планомірне й систематичне знищення нацистами та їхніми пособниками єврейського

населення Європи. Цей процес отримав назву **Голокост**. Його жертвами стали 6 млн євреїв (в Україні — 1,4 млн). Це становило близько 63 % європейського і 36 % світового єврейського населення.

Голокост (у перекладі з давньогрецької — всеспалення) — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни.

Одразу після загарбання Польщі, де проживала одна з найбільших єврейських громад, усе єврейське населення було переселено до гетто, а їхню власність конфісковано. Гетто створювалися і в інших окупованих країнах. Це мало лише одну мету — подальше повне знищення їхніх мешканців. Після нападу на СРСР нацисти взялися остаточно вирішити єврейське питання. Спочатку повному винищенню підлягали євреї, що проживали на території СРСР, а згодом і всієї Європи (близько 11,5 млн).

Уже перші місяці війни позначилися масовими знищеннями єврейського населення в Литві, Білорусії, Україні. Їх здійснювали спеціальні айнзатцгрупи. Уособленням цього процесу стала трагедія в **Бабиному Яру** (29—30 вересня 1941 р.), де лише за три дні було знищено майже 34 тис. євреїв. За наступні два роки тут було вбито ще близько 100 тис. євреїв, українців, ромів і представників інших народів.

У січні 1942 р. нацистське керівництво прийняло рішення про створення на території Польщі шести таборів смерті, обладнаних газовими камерами і крематоріями (Треблінка, Хелмно, Собібор, Майданек, Аушвіц-Біркенау, Белжец).

У таборах смерті не було бараків для ув'язнених, як у концентраційних таборах. Жертв одразу направляли в «душові». Потім туди подавали отруйний газ «Циклон Б». У таборі Аушвіц-Біркенау за добу знищували до 12 тис. осіб. У таборах смерті загалом було вбито 2,5 млн євреїв.

Разом із тим масово винищувалося населення гетто. На території СРСР протягом 1941—1942 рр. були ліквідовані майже всі гетто, а їх населення відправлено до таборів смерті або знищено на місці.

Така політика нацистів спричинила опір у єврейського населення. Перше збройне повстання сталося у Вільнюському гетто, згодом у гетто Мінська, Каунаса, Тудіно, Мізачева, Кременця, Луцька, Бродів, Львова тощо. Найбільше повстання відбулося у Варшавському гетто (квітень 1943 р.). Лише через три місяці повстання було придушено, у результаті чого загинуло та було відправлено до таборів смерті 76 тис. осіб.

27 січня 1945 р. солдати Першого Українського фронту звільнили від нацистів концтабір смерті Аушвіц-Біркенау. У 2005 р. Генеральна Асамблея ООН встановила цю дату як щорічний Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту. У своїй резолюції вона закликала не допускати в майбутньому актів геноциду, засуджувала будь-яке заперечення Голокосту, прояви релігійної нетерпимості тощо.

Близько 25 тис. євреїв брали участь у партизанському русі на території СРСР, 5 тис. — у Франції, 3 тис. — у Югославії, 2 тис. — у Греції тощо. Нацисти здійснювали тиск на населення окупованих країн, щоб не допустити з їхнього боку допомоги євреям. Антисемітською пропагандою розпалювалася національна нетерпимість. Однак відомо багато фактів допомоги євреям із боку представників інших народів, навіть із ризиком для власного життя. Тисячі людей за рятування євреїв удостоєні парламентом Ізраїлю почесного звання «**Праведник народів світу**».

Праведник народів світу — почесне звання, що надає держава Ізраїль неєвреям за рятування єврейського населення від знищення нацистами під час Голокосту.

3 **Рух Опору.** **Рух Опору** проти загарбників виникав майже одразу після окупації тієї чи іншої країни. У міру того, як насаджений окупантами «новий порядок» проявляв своє справжнє обличчя, опір йому посилювався. А корінний перелом на фронтах на користь країн антигітлерівської коаліції дав руху Опору додатковий імпульс. У багатьох країнах створювалися партизанські загони й цілі армії, підпільні організації. Найбільш потужний партизанський рух розгорнувся на території СРСР, Польщі, Югославії, Франції, Греції, Албанії, Італії, Норвегії.

У Франції з німецькою окупацією й колабораціоністським урядом маршала А.-Ф. Петена боролися партизанські загони та підпільні групи, очолювані комуністами, соціалістами та радикалами. Зрештою всі вони стали координувати свою діяльність зі створеним Ш. де Голлем рухом «Вільна Франція», який за допомогою держав антигітлерівської коаліції відновив французькі збройні сили. У 1942—1943 рр. вони встановили контроль над колоніями Франції та взяли участь у визволенні Європи. У серпні 1944 р. антинацистське підпілля організувало повстання в Парижі, яке забезпечило визволення столиці Франції.

Значного розмаху набув народно-визвольний рух у Югославії. Партизанський рух тут був представлений загонами емігрантського уряду — **четніки** (командувач Д. Михайлович) і **Народно-визвольною армією Югославії (НВАЮ)** під керівництвом комуністів на чолі з Й. Броз Тіто. Югославські партизани вигнали окупантів із більшої частини країни та разом із радянськими військами в 1944 р. звільнили Белград. Також визволення своїх країн домоглися партизанські армії Албанії та Греції.

Повстання Армії крайової у Варшаві в 1944 р.

У Польщі емігрантський уряд та його представництво — «делегура» — керували боротьбою загонів **Армії крайової**. У міру наближення радянських військ до території Польщі Армія крайова почала реалізацію плану «Буря» із метою звільнення Польщі від нацистських окупантів. Кульмінацією

цього плану стало **Варшавське повстання (1944 р.)**. Проте радянське керівництво відмовилося надати допомогу повстанцям, і виступ було жорстоко придушено нацистами. Комуністи на противагу Армії крайовій створили **Армію людову**.

Великого розмаху національне повстання досягло у Словаччині (29 серпня — 28 жовтня 1944 р.). За його результатами більшість території країни було звільнено від нацистів. Проте радянські й чехословацькі війська не змогли пробитися на допомогу повсталим, і повстання було придушене.

На території СРСР рух Опору також мав різноманітне ідеологічне забарвлення. Радянським партизанським рухом керував Центральний штаб партизанського руху. Основною партизанською базою була Білорусія. В Україні центр партизанського руху було зосереджено в північних районах. Широкомасштабні диверсії партизанів, винищувальні рейди зробили значний внесок у перемогу. Найбільші такі операції були проведені влітку 1943 р. під час Курської битви під назвою «**рейкова війна**» та у вересні 1943 р. під назвою «Концерт».

Підрив німецького потяга під час «рейкової війни». 1943 р.

Потужний партизанський рух був організований українськими націоналістами ОУН(Б) у складі дії **Української повстанської армії (УПА)**. Цей рух охоплював територію Західної України, Поділля і Правобережжя. УПА вела боротьбу як проти нацистів, так і проти радянської окупації.

Проти японської окупації могутній партизанський рух розгорнувся на території Філіппін, Бірми, Малайї, Індокитаю, Індонезії та Китаю. Тут на чолі партизанського руху перебували націоналісти й комуністи.

Запитання і завдання

1. Які країни Європи були окуповані нацистами? **2.** У яких країнах Європи нацисти створили колабораціоністські уряди? **3.** Що таке Голокост? **4.** У яких країнах Європи розгортався рух Опору?

5. Що таке нацистський «новий порядок»? **6.** Як нацисти намагалися остаточно вирішити єврейське питання? **7.** Які чинники найбільше впливали на розвиток руху Опору в європейських країнах?

8. Порівняйте окупаційну політику нацистської Німеччини і мілітаристської Японії за такими критеріями: 1) окуповані країни; 2) мета окупаційної політики; 3) основні заходи окупаційної політики. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

9. Визначте роль руху Опору в боротьбі проти нацистської та японської окупації. Викладіть свої думки у вигляді есе.

§ 32. Воєнні дії в 1944 р.

У результаті яких битв відбувся корінний перелом у Другій світовій війні на користь країн антигітлерівської коаліції?

1 Визволення території СРСР. Перенесення бойових дій у Східну Європу.

До 1944 р. війська Німеччини та її союзників ще утримували значну частину окупованих територій. Союзники вели бої в Південній Італії. Німеччина зуміла розширити випуск озброєнь, провести тотальну мобілізацію, але стратегічну ініціативу вже втратила.

14 січня — 29 лютого 1944 р. радянські війська під Ленінградом провели успішну наступальну операцію. Закінчилася 900-денна блокада міста. Майже одночасно із цим тривала кампанія з вигнання нацистів із Правобережної України. Ключовою з них стала **Корсунь-Шевченківська операція.** Було оточено й знищено 55 тис. німецьких солдатів, 18 тис. взято в полон. Цю операцію назвали «**другим Сталінградом**».

26 березня 1944 р. з'єднання Другого Українського фронту першими вийшли до державного кордону СРСР. У середині квітня війська Першого Українського фронту підійшли до передгір'я Карпат. Більшу частину Правобережної України було звільнено.

За наступом на Правобережній Україні **8 квітня 1944 р.** почалася **Кримська операція** Четвертого Українського фронту. Вона завершилася 12 травня повним розгромом німецько-румунського угруповання.

Вигнання загарбників супроводжувалося новими злочинами Й. Сталіна. У травні 1944 р. з Криму було депортоване кримськотатарське населення. Депортація стала геноцидом кримськотатарського народу. Також депортації зазнали болгари, вірмени, греки та інші народи, які проживали в Криму та на Півдні України, а також народи Північного Кавказу (зокрема чеченці, інгуші).

Німецьке командування вважало, що влітку 1944 р. Радянська армія продовжить наступ у південному напрямку. Однак вона зосередилася на розгромі німецьких груп армій «Північ» і «Центр».

Наступ радянських військ розпочався **10 червня 1944 р.** Було завдано потужного удару по фінській армії на Карельському перешийку. 2 вересня 1944 р. уряд Фінляндії підписав перемир'я із СРСР. Радянський Союз залишив за собою територію, яка відійшла до нього в 1940 р. У жовтні 1944 р. за згодою норвезького уряду Радянська армія вступила на територію Норвегії, визволивши її північну частину.

Влітку основний удар радянських військ був спрямований на Білорусію. Білоруська операція під кодовою назвою «**Багратіон**» почалася **23 червня** і тривала до **29 серпня 1944 р.** Наступ здійснювався силами

чотирьох фронтів під загальним командуванням Г. Жукова (1,2 млн осіб, 4 тис. танків, 24 тис. гармат, 5,4 тис. літаків).

Під час проведення білоруської операції 17 липня 1944 р. близько 60 тис. полонених німецьких солдатів під конвоєм радянських військ пройшли вулицями Москви. Слідом за ними рухалися машини, що вимивали асфальт, символізуючи цим очищення батьківщини від загарбників.

Льотчиця Валентина Гризодубова, уродженка Харкова, перша жінка — Герой Радянського Союзу

Добре продумана довгострокова система оборони Німеччини перетворилася на «котли» — Бобруйський, Мінський, Могильовський, Вітебський. 3 липня було визволено Мінськ. Фронт було прорвано на ділянці 400 км. Радянські війська вийшли до кордонів Східної Пруссії та Польщі. Лише завдяки серії потужних контрударів танковими частинами німецькому командуванню вдалося уникнути остаточної поразки.

Розвиваючи успіх у Білорусії, війська Першого Українського фронту (командувач маршал І. Конєв) успішно провели **Львівсько-Сандомирську операцію (13 липня — 29 серпня 1944 р.)**. Отже, Радянська армія звільнила більшу частину держав Балтії, Білорусію й Західну Україну, а 29 липня радянські війська вийшли до Вісли, захопили передмістя Варшави. Радянський наступ на центральній ділянці радянсько-німецького фронту зупинився до початку 1945 р.

Після захоплення радянськими військами Дрогобицько-Бориславських нафтових родовищ єдиним джерелом нафтопродуктів для німецької армії залишалися нафтові родовища Румунії. Тому їх оборона для Німеччини мала першочергове значення. Угруповання «Південна Україна» було одним із наймогутніших у вермахті. Для його розгрому радянське командування здійснило **Ясько-Кишинівську операцію (20—29 серпня 1944 р.)**. Було оточено й розгромлено основні сили групи армії «Південна Україна», звільнено Молдавію. Успіх операції примусив Румунію й Болгарію слідом за Фінляндією шукати миру й виходу з війни.

У **жовтні 1944 р.** у результаті **Карпатсько-Ужгородської операції** була повністю звільнена територія України. До середини осені 1944 р. кордон СРСР було відновлено майже на всій його протяжності.

2 **Відкриття Другого фронту. Визволення Франції.** Англо-американська конференція в **Каїрі (Єгипет) 5 грудня 1943 р.** визначила, що найважливішими операціями 1944 р. мають бути вторгнення на півночі Франції, у Нормандії («Оверлорд»), і на півдні Франції («Енвіл»).

Висадка військ союзників на узбережжя Нормандії 6 червня 1944 р.

Намірам союзників протистояв план німецького командування, що передбачав захист «**Атлантичного валу**» — оборонних споруд уздовж морського узбережжя Франції (понад 2 тис. км). На світанку **6 червня 1944 р. (День «Д»)**, незважаючи на складну штормову обстановку на морі, почалася висадка союзних військ у Нормандії. Так було **відкрито Другий фронт** у Європі.

Невдовзі союзники розвинули успіх і звільнили півострів Котантен, захопили стратегічно важливі порти Шербур і Канн. Вони остаточно перехопили ініціативу, коли генералу Б. Монтгомері вдалося розгромити німецькі танкові й механізовані частини в районі Фалез—Аржантан. Виконання плану «**Енвіл**», що передбачав висадку на півдні Франції, довго відкладалося. Лише **15 серпня 1944 р.** повітряний і морський десанти висадилися в районі Сен-Тропе й Канн.

У тилу німецьких військ діяли багатотисячні загони партизанів. Після того як французькі дивізії оточили Тулон і Марсель із суходолу, а флот перекрив вихід у море, німецькі гарнізони капітулювали. Наступ на півдні був найбільш вдалою операцією. Союзники мінімальними втратами (1,3 тис. осіб) вщент розгромили німецьке угруповання (у полон потрапило 47 тис. осіб). Тим часом війська союзників підійшли до Парижа. У місті розпочалося збройне повстання. На допомогу повсталим рушили танки французької дивізії генерала Ф. Леклерка, а також частини американської піхотної дивізії. Залишки німецького гарнізону капітулювали. Після звільнення Парижа союзні армії вийшли на кордони Третього рейху.

Англо-американське командування вважало: щоб обійти «лінію Зігфріда», слід стрімким ударом захопити мости в нижній течії річок Маас і Рейн та вийти на оперативний простір. Вирішальну роль в операції відводили повітряно-десантним частинам. **Операція «Маркет-гарден»** увійшла в історію під назвою **Арнемська повітряно-десантна операція (17—26 вересня 1944 р.)**. Проте вона не досягла своєї мети. Німецькі частини змогли втримати оборону. Позитивним наслідком операції було те, що вдалося звільнити неушкодженим великий порт Антверпен у Бельгії, який став основним для постачання військ союзників.

3 **Визволення країн Східної Європи. 20 липня 1944 р.** війська Радянської армії увійшли на територію Польщі. Наступного дня було оприлюднено маніфест Польського комітету національного визволення (ПКНВ), який був сформований із прорадянськи налаштованих діячів. Через кілька днів радянський уряд визнав за ПКНВ право створювати органи польської

національної адміністрації на визволеній території. Керівники польського емігрантського уряду в Англії вважали, що в майбутньому уряді країни їм має належати щонайменше 80 % місць. Радянський уряд підтримував ПКНВ у його незгоді із цими домаганнями.

Тадеуш Бур-Коморовський

Щоб не втратити вплив у звільненій Польщі, емігрантський уряд і його збройні формування (Армія крайова) прагнули поставити радянське керівництво перед фактом відновлення польської адміністрації. Так, Армія крайова намагалася захопити Вільнюс і взяти під контроль значні райони Польщі. **1 серпня 1944 р.** сили, що діяли за вказівками польського уряду в Лондоні, підняли антинімецьке повстання у Варшаві. Керівники повстання (Т. Бур-Коморовський та інші) прагнули закріпитися у Варшаві до вступу туди радянських військ, проте їхній план не вдався. Німецькі війська придушили повстання та зруйнували місто. Лише в січні 1945 р. Радянська армія звільнила Варшаву від нацистів.

Успішний розвиток Ясько-Кишинівської операції дав змогу перенести бойові дії на територію Румунії, а згодом Болгарії.

Патріотично налаштовані військові Румунії на чолі з королем Міхаєм та бойові загони, які їх підтримували, визволили столицю країни місто Бухарест й утримували його до підходу радянських військ. Після повалення диктатури генерала Й. Антонеску країна оголосила про приєднання до антигітлерівської коаліції. Уже в **серпні 1944 р.** територію Румунії було визволено.

Радянські війська вийшли на кордон Болгарії. Болгарська армія не стала чинити опору. Тим часом комуністи підняли повстання в Софії та повалили пронімецький режим. Болгарська армія та партизанські загони спільно з радянськими військами вибили німецькі частини з Болгарії та вийшли на болгаро-югославський кордон.

За сприяння Радянської армії було звільнено від нацистської влади Югославію, Угорщину та Чехословаччину.

4 **Наступ німецьких військ в Арденнах.** У **жовтні 1944 р.** союзники розпочали операцію, метою якої було прорвати «лінію Зігфріда», форсувати Рейн та оволодіти Руром — промисловою базою Німеччини. Проте наступ союзників було зупинено.

Війська союзників забезпечувалися всім необхідним зі США та Англії. Вони були прив'язані до чіткості роботи атлантичних комунікацій, які, у свою чергу, залежали від пропускної здатності портів на півночі Франції, у Бельгії, Нідерландах. Німецькі війська під час відступу

Німецький танк (ліворуч), підбитий під час Арденнської операції взимку 1944 р.

намагалися якнайбільше зруйнувати портові споруди, комунікації. Союзникам без значних ушкоджень дістався єдиний великий порт — Антверпен. Він розміщувався близько до фронту та був ідеальним із точки зору постачання військ союзників.

А. Гітлер, програючи на всіх фронтах, не залишав надій переломити хід війни на свою користь. Він прагнув скористатися суперечностями між союзниками. Із цією метою німецьке командування підготувало великий наступ на Заході в районі **Арденн**. Метою операції було оточення союзних військ і захоплення Антверпена.

Організації німецького наступу сприяли погодні умови, які не дозволяли союзникам використовувати перевагу в авіації. Німецький план був справжньою авантюрою. Німецькі танки мали пального на 100 км. Увесь розрахунок прориву фронту базувався на тому, що захоплення складів пального американської армії відбудеться несподівано. Для успішного просування німецьких військ був створений підрозділ, перевдягнений у форму американської армії. Він мав просуватися тилами військ союзників, поширювати паніку й захоплювати важливі об'єкти.

Німецький наступ **16—26 грудня 1944 р.** спочатку мав успіх. Німецькі війська просунулися на 90 км углиб оборони союзників і зупинилися. Були вичерпані резерви, а особливо пальне. На початку січня 1945 р. німецька армія завдала ще одного удару в Ельзасі. Склалася ситуація, за якої ні союзники, ні німецькі війська не могли переломити хід боїв на свою користь.

В. Черчилль звернувся до Й. Сталіна з проханням розпочати наступ радянських військ. **12 січня 1945 р.** радянські війська перейшли в наступ на 1200-кілометровій ділянці фронту. Союзники також почали тіснити німецькі війська. Таким чином, останнє сподівання А. Гітлера на злам у ході війни не виправдалося.

5 **Тихоокеанський театр бойових дій.** На **початку 1944 р.** США встановили свій контроль над Маршалловими островами, а із часом — над Маріанськими островами. У липні розпочалася операція по звільненню Філіппін. Їх захоплення означало б для Японії розподіл її володінь на дві частини і втрату джерел сировини, що розміщувалися південніше. У цей самий час американська стратегічна авіація розпочала «повітряний наступ» проти Японії. За таких умов японське командування

наказало дати вирішальну битву в районі острова Лейте (Філіппіни), розгромивши американський десант і флот (план «Се»).

23 жовтня 1944 р. біля **острова Лейте** розпочалася найбільша в історії Другої світової війни морська битва між флотом союзників і Японії. За чотири дні японський флот було розгромлено. Вирішальної поразки зазнала і японська авіація.

Американські військові беруть у полон японського солдата на Маршаллових островах. 1944 р.

Після цієї перемоги американські війська розгорнули вирішальний наступ на Філіппінах і до кінця року звільнили їх. Фактично Японія вже програла війну, але була не готова визнати це. Війна тривала.

Щоб відновити доступ до джерел стратегічної сировини на півдні, японське командування розробило й успішно провело наступальну операцію в Китаї, захопивши південь країни. У результаті було прокладено сухопутний маршрут доставки сировини. Значну частину військового виробництва було перенесено в Корею і Маньчжурію. Проти американського флоту японці масово почали використовувати атаки камікадзе. Це означало, що остаточний розгром Японії потребує часу й зосередження всіх сил країн антигітлерівської коаліції. Однак це було можливо лише після завершення бойових дій у Європі.

Запитання і завдання

1. Які країни були звільнені радянськими військами в 1944 р.? **2.** Де відбулися антинімецькі повстання в 1944 р.? **3.** Де й коли було відкрито Другий фронт? Яку назву мала десантна операція союзних військ у Нормандії? Як називалася оборонна лінія німецьких військ уздовж узбережжя Франції? **4.** У якій битві американський флот вщент розгромив японський?

5. Як розвивалися події на радянсько-німецькому фронті в 1944 р.? **6.** Як відбувалося звільнення Франції та Бельгії? **7.** Які країни були визволені радянськими військами в 1944 р.? **8.** Чим можна пояснити запеклий опір німецьких військ на завершальному етапі війни? **9.** Що мало на меті німецьке командування, здійснюючи наприкінці 1944 р. наступ в Арденнах? Якими були його наслідки? Чому наступ не досяг мети? **10.** Якими були підсумки бойових дій у Тихому океані в 1944 р.?

11. Складіть таблицю «Основні наступальні операції радянських військ у 1944 р. по звільненню території СРСР».

12. Чому радянські війська не прийшли на допомогу повстанню у Варшаві? Напишіть есе на цю тему.

§ 33. Завершення та підсумки Другої світової війни

1. Які рішення прийняла «велика трійка» під час Тегеранської конференції? **2.** Де було відкрито Другий фронт?

1 **Завершення бойових дій у Європі. Капітуляція Німеччини.** На початку 1945 р. відбулися вирішальні бої з розгрому Німеччини. **12 січня 1945 р.** радянські й польські війська розгорнули **Вісло-Одерську операцію.** Протягом перших днів наступу німецьку оборону було прорвано і 17 січня звільнено Варшаву. Розвиваючи наступ, на початку 1945 р. радянські війська вийшли до річки Одер за 60—70 км від Берліна. Також було оточено й незабаром знищено німецьке угруповання у Східній Пруссії.

Долаючи запеклий опір і зазнаючи великих втрат, радянські війська 13 лютого оволоділи Будапештом, 4 квітня — Братиславою, а 7 квітня — Віднем. Південне угруповання німецько-угорських військ було розгромлено.

8 лютого 1945 р. війська союзників почали операцію з форсування Рейну та захоплення Руру (промислового центру Німеччини). У результаті німецьке угруповання в районі Руру було оточене і 17 квітня 1945 р. припинило опір. У полон потрапило 325 тис. солдатів. Після цієї поразки німецькі війська майже не чинили опору на Західному фронті. Війська союзників швидко просувалися на Схід, і 18 квітня їхні передові частини вийшли до Ельби. 26 квітня в районі Торгау відбулася зустріч американських і радянських військ. Тим часом радянські війська завершували знищення берлінського гарнізону, який капітулював 2 травня 1945 р.

9 квітня 1945 р. на півночі Італії розпочався наступ англо-американських військ, завершивши визволення країни 2 травня. Мільйонне угруповання німецьких військ склало зброю. Під час цих боїв партизани захопили в полон Б. Муссоліні та багатьох керівників фашистської партії та держави. Усі вони були страчені.

Розвиваючи успіх, війська союзників звільнили Баварію, Західну Австрію й частину Чехії (міста Пльзень і Карлові Вари).

Найдраматичнішою сторінкою Другої світової війни стала **Берлінська операція.** Під час оборони столиці Третього рейху А. Гітлер залучив усі можливі ресурси. Із радянського боку в Берлінській операції брали участь війська трьох фронтів: Другого Білоруського, Першого Білоруського та Першого Українського. Ними командували, відповідно, К. Рокоссовський, Г. Жуков та І. Конєв. Битва почалася 16 квітня. О 3 годині ранку за берлінським часом в атаку рушили танки й піхота. Війська під командуванням Г. Жукова наступали через так звані Зеєловські висоти. Лише на ранок 18 квітня рубіж було взято. Розпочалися бої на околицях Берліна. Ще через чотири дні фронти Г. Жукова й І. Конєва зімкнули кільце

навколо міста. А. Гітлер особисто керував обороною Берліна. **30 квітня 1945 р.** штурмом було взято рейхстаг.

8 травня 1945 р. німецький уряд підписав Акт про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил.

Однак угруповання німецьких військ на території Чехословаччини й Австрії ще не склало зброї. Його частини в Празі вели бої з учасниками антинімецького повстання, яке почалося 5 травня. За сприяння військ Першого Українського фронту місто та його жителів 9 травня було звільнено.

Генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель підписує Акт про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил. 8 травня 1945 р.

2 Ялтинська (Кримська) та Потсдамська конференції. Передчуття завершення війни висувало питання про післявоєнне облаштування Європи й світу загалом. Цьому були присвячені дві конференції лідерів США, Англії і СРСР — Ялтинська (Кримська) і Потсдамська, що відбулися в 1945 р. Рішення цих конференцій були покладені в основу Ялтинської системи облаштування післявоєнного світу, яка змінила Версальсько-Вашингтонську систему.

4—11 лютого 1945 р. «велика трійка» зібралася в **Ялті** в тому самому складі, що і в Тегерані: Й. Сталін, Ф. Рузвельт та В. Черчилль. На конференції були узгоджені основні риси повоєнного устрою.

Потсдамська конференція відбулася **17 липня — 2 серпня 1945 р.** після завершення бойових дій у Європі. У складі її учасників відбулися зміни: інтереси США представляв Г. Трумен, який став президентом після смерті Ф. Рузвельта; В. Черчилля з 28 липня змінив новообраний прем'єр-міністр К. Еттлі. Від СРСР, як і раніше, був присутній Й. Сталін.

У центрі уваги було німецьке питання. Учасники конференції узгодили й схвалили загальні принципи окупаційної політики: демілітаризація, денацифікація, демократизація та декартелізація країни. Було створено Міжнародний трибунал для покарання воєнних злочинців. Радянському Союзу передавалися території колишньої Східної Пруссії з містом Кенігсберг (сучасний Калінінград, Росія). СРСР підтвердив, що розпочне війну з Японією відповідно до Ялтинської угоди.

На порядку денному були також питання про мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною та Фінляндією. На конференції був створений постійний орган — Рада міністрів закордонних справ (США, СРСР, Велика Британія, Франція, Китай) для узгодження питань, які мають спільний інтерес. Незважаючи на розбіжності між учасниками конференції (США намагалися вплинути на хід конференції, повідомивши

про успішні випробування атомної бомби), вона дала позитивний імпульс для розвитку міжнародних відносин в умовах післявоєнного світу.

Ялтинська (Кримська) конференція (4—11 лютого 1945 р.)

Питання	Рішення
Німецьке питання	▸ Визначено зони майбутньої окупації Німеччини військами СРСР, Великої Британії, США та Франції. Берлін виділявся в особливий район, який також окуповували війська чотирьох держав. ▸ Управління Німеччиною мала здійснювати Контрольна рада союзників, яка включала головнокомандувачів окупаційних військ. ▸ Німеччина мала сплатити 20 млрд доларів репарацій. ▸ Досягнуто домовленостей про роззброєння і розпуск збройних сил Німеччини, встановлення контролю над військовою промисловістю, заборону нацистської партії, покарання воєнних злочинців
Польське питання	▸ Західний кордон Польщі визначався по річках Одер та Нейсе. Західна Україна і Західна Білорусія залишалися у складі СРСР. ▸ Радянський Союз погоджувався визнати польський Тимчасовий уряд національної єдності, який мав провести в країні вільні вибори
Японське питання	▸ СРСР зобов'язувався вступити у війну з Японією не пізніше ніж через три місяці після розгрому Німеччини на умовах приєднання Південного Сахаліну, Курильських островів, прав на оренду Порт-Артура та спільну експлуатацію разом із Китаєм залізниць у Маньчжурії
Питання створення міжнародної організації тощо	▸ Ухвалено рішення про скликання установчої конференції ООН для вироблення Статуту організації. Визначено основні принципи діяльності організації, її структуру. ▸ Прийнято Декларацію про визволення Європи, у якій йшлося, що союзні держави узгоджуватимуть свої дії в разі вирішення політичних, економічних проблем визволеної Європи

3 **Розгром Японії. Атомне бомбардування міст Хіросіма та Нагасакі.** Розгром нацистської Німеччини не означав завершення Другої світової війни. Японія ще продовжувала чинити опір союзникам.

Навесні 1945 р. англійські війська вибили японців із Бірми. Американські бомбардувальники (B-17, B-29) атакували Японські острови. Незважаючи на це, японці були сповнені рішучості битися до останнього. Про це свідчили бої за **острови Іводзіма** та **Окінава**. Так, для захоплення невеликого острова Окінава американській 500-тисячній армії, що мала повну перевагу на морі та в повітрі, знадобилося два місяці запеклих боїв **(травень-червень 1945 р.)**. У цій битві Японія втратила й залишки своєї боєздатної авіації — 4 тис. літаків, а також останні великі кораблі флоту. Втрати США складали 50 тис. убитими й пораненими, 763 літаки і 36 кораблів.

Щоб прискорити завершення війни, американське керівництво наважилося на використання проти Японії нової зброї — **атомної бомби.** Хоча більшою мірою рішення про атомне бомбардування мало політичне значення: показати всьому світу, зокрема СРСР, могутність США.

6 серпня 1945 р., за два дні до вступу СРСР у війну з Японією, було скинуто атомну бомбу на японське місто **Хіросіма**, а **9 серпня** — на місто **Нагасакі.** Загальна кількість загиблих становила 200 тис. осіб.

Ще 5 квітня 1945 р. посол Японії в Москві отримав від імені радянського уряду заяву про те, що СРСР скасовує пакт про нейтралітет із Японією. **8 серпня 1945 р.** СРСР оголосив війну Японії. Відповідно до своїх планів радянські війська основний удар завдали по Квантунській армії, яка зосереджувалася в Маньчжурії та налічувала 1,1 млн осіб. У боях брали участь війська Монгольської народно-революційної армії. За короткий час Квантунська армія була розгромлена. 14 серпня японський уряд прийняв рішення про капітуляцію.

Атомний вибух, що зруйнував Хіросіму. 6 серпня 1945 р.

1 вересня радянський десант висадився на південні острови Курильської гряди та оволодів островом Сахалін. **2 вересня 1945 р.** у Токійській бухті було підписано акт про беззастережну капітуляцію Японії, що означало **завершення Другої світової війни.** Японія та захоплені нею території були розділені на окупаційні зони між США, СРСР, Англією, Китаєм. Власне Японія потрапила в американську окупаційну зону, і 6 вересня 1945 р. війська США висадилися на її території.

Запитання і завдання

1. Коли радянські війська захопили Берлін? **2.** Де відбулися конференції «великої трійки», що заклали основу післявоєнного світу? **3.** Які японські міста зазнали атомного бомбардування? **4.** Коли завершилася Друга світова війна?

5. З'ясуйте основні рішення Кримської (Ялтинської) і Потсдамської мирних конференцій. Як було розв'язано німецьке й польське питання? **6.** Якою була роль Берлінської операції в Другій світовій війні? Чому її здійснювали радянські війська, а не війська союзників або спільно? **7.** Що зумовило вступ СРСР у війну проти Японії? **8.** Із якою метою США застосували атомні бомби проти Японії? **9.** Поміркуйте про причини поразки Німеччини та її союзників і перемоги країн антигітлерівської коаліції.

10. Складіть хронологічну таблицю ключових подій останнього етапу війни.

11. Кому належить головна заслуга в перемозі в Другій світовій війні? Підготуйте есе за цим питанням.

§ 34. Світ після Другої світової війни

1. Коли завершилася Друга світова війна? **2.** Якими були основні рішення Ялтинської (Кримської) і Потсдамської конференцій?

1 **Наслідки війни.** Після радісних днів святкування перемоги у війні перед світом постала жахлива картина її наслідків. Було зруйновано тисячі міст, десятки тисяч сіл, підприємств, повністю розладнано транспортну систему, виведено з ладу велику кількість залізничних та автомобільних магістралей. У всіх країнах, що постраждали від війни, гостро постала житлова проблема. Фактично розпалася система торгівлі.

Повернення. Художник Володимир Костецький, 1947 р.

Війна завдала величезної шкоди сільському господарству. Мільйони мін, непідірваних боєприпасів, покинутої військової техніки заважали обробітку земель. Унаслідок постійних військових реквізицій та воєнних дій у зоні боїв зменшилися запаси зерна, поголів'я худоби й птиці. Різко загострилася продовольча проблема.

Серед учасників війни тільки одна країна — США — зміцнила свій економічний потенціал, значно збільшила промислове виробництво (порівняно з 1937 р. — на 14 %), хоча значною мірою це відбувалося за рахунок виробництва військової продукції. У 1948 р. на США припадало більше половини промислового виробництва капіталістичного світу, а в 1949 р. вони володіли 2/3 світових державних золотих запасів. У 1946—1949 рр. США вдвічі більше продавали товарів за кордон, ніж увозили.

Зовсім іншою була ситуація в тих країнах, на території яких відбувалися воєнні дії. Англія уникла вторгнення, але зазнала руйнівних бомбардувань. Їй вдалося зберегти потенціал своїх промислових центрів, але фактично вона залишилася без золотого запасу, який перейшов до США як розрахунки за озброєння. У занепаді перебувала промисловість Франції, Італії, Японії.

У катастрофічному становищі опинилася Німеччина: були вщент зруйновані міста, не працювала промисловість. До цього додалися значні людські втрати, мільйони біженців і переселенців, моральне пригнічення населення. Крім того, Німеччина була зобов'язана відшкодувати союзним державам їхні військові витрати за репараціями, у тому числі у вигляді промислового обладнання, наукових розробок, технологій тощо.

У державах, які або не брали участі у війні, або на території яких не відбувалися бої, промисловість вціліла. Однак і вони потерпали через розпад міжнародної торгівлі, повсюдне скорочення торговельного флоту, нестачу сировини. Переможне завершення війни країнами антигітлерівської коаліції виявило суперечності між СРСР та країнами Заходу. Зрештою світ почав втягуватися у вир нової війни — цього разу «холодної».

2 **Створення Організації Об'єднаних Націй (ООН).** Під час Другої світової війни постало питання про утворення міжнародної організації, яка б перебрала на себе функції Ліги Націй.

Восени 1944 р. на конференції у **Вашингтоні** представники СРСР, США, Англії та Китаю підготували пропозицію про створення **Організації Об'єднаних Націй (ООН)** та обговорили основні положення її Статуту.

Конференція в **Сан-Франциско** проходила **25 квітня — 26 червня 1945 р.** Її учасниками стали всі держави, які оголосили війну Німеччині та Японії до 1 березня 1945 р. Право стати членами ООН отримали Українська РСР і Білоруська РСР. У роботі конференції взяли участь близько 300 делегатів із 46 країн світу.

У прийнятому на конференції Статуті ООН зазначалося, що метою нової організації є підтримання міжнародного миру й безпеки колективними заходами, розвиток дружніх відносин між країнами, здійснення міжнародного співробітництва під час вирішення проблем економічного, соціального та гуманітарного характеру. Офіційною датою створення ООН вважається **24 жовтня 1945 р.**, коли було затверджено Статут ООН.

Під егідою ООН було створено різні спеціалізовані організації: ЮНЕСКО (ООН із питань освіти, науки і культури), ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), МОП (Міжнародна організація праці), ФАО (Продовольча і сільськогосподарська організація), ЮНІСЕФ (Дитячий фонд ООН) тощо.

У **1948 р.** ООН прийняла **Декларацію прав людини** та **Пакт про громадянські й політичні права.** У документах містився заклик до всіх країн дотримуватися у своїй політиці пріоритету інтересів особи над класовими та національними.

3 **Нюрнберзький та Токійський судові процеси.** За рішенням Потсдамської конференції був створений Міжнародний військовий трибунал, який мав засудити воєнних злочинців та їхні злочини.

Із **20 листопада 1945 до 1 жовтня 1946 р.** тривав **Нюрнберзький судовий процес** над групою головних німецьких воєнних злочинців. Міжнародний військовий трибунал визнав підсудних винними у здійсненні підготовки й веденні агресивних війн, у порушенні міжнародних договорів та угод, у здійсненні спланованих воєнних злочинів, що проводилися з особливою жорстокістю, у злочинах проти людства (знищення

Обвинувачені на лаві підсудних під час Нюрнберзького процесу (зліва направо: Герман Герінг, Рудольф Гесс, Йоахім фон Ріббентроп, Вільгельм Кейтель). 1946 р.

народів за расовими та національними ознаками). Г. Герінгу, Й. фон Ріббентропу, В. Кейтелю, Е. Кальтенбруннеру, А. Розенбергу, Г. Франку та іншим злочинцям (загалом 12 осіб) було винесено смертний вирок, деяких (Р. Гесс, В. Функ) засуджено до довічного ув'язнення. Трибунал оголосив злочинним керівний склад нацистської партії, СС, СД, гестапо.

У Німеччині в перші післявоєнні роки відбулося 2 млн процесів над воєнними і нацистськими злочинцями.

Такі самі процеси охопили і всі країни Європи, особливо Францію, Бельгію, Нідерланди, Норвегію, Югославію, Польщу. В Україні також пройшли судові процеси над нацистами та їхніми пособниками, що здійснили злочини на території УРСР. Найбільшим із них був Київський процес.

Із **3 травня 1946 до 12 листопада 1948 р.** проходив **Токійський судовий процес** над головними японськими воєнними злочинцями. За участь у підготовці та розв'язанні агресивної війни, здійснення масового знищення мирного населення в окупованих країнах і полонених та інші злочини семи злочинцям було винесено смертний вирок, 16 осіб отримали довічне ув'язнення.

4 **Мирні договори з колишніми союзниками Німеччини.** Для підготовки мирних угод із Німеччиною, Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією було створено Раду міністрів закордонних справ. Для узгодження питань, пов'язаних із мирними договорами, у **Парижі** відбулася мирна конференція за участю 21 держави **(29 липня — 15 жовтня 1946 р.).**

Після завершення роботи конференції на засіданнях Ради міністрів закордонних справ найбільш гострі проблеми мирних договорів були вирішені шляхом взаємних поступок і компромісів. **10 лютого 1947 р.** у Парижі було укладено мирні договори з Італією, Фінляндією, Болгарією, Угорщиною та Румунією. Їхні умови передбачали переважно повернення до довоєнних кордонів, проведення демілітаризації, денацифікації, демократизації, декартелізації. Італія відмовлялася від усіх своїх колоній, мала знищити військові укріплення на кордонах й обмежити загальну кількість збройних сил. Місто Трієст із прилеглими землями перетворювалося на вільну територію Трієст.

Мирні договори з Німеччиною та Японією на той час не були розроблені, тож їх розгляд відкладали. Мирний договір із Японією датовано **1951 р.**, а з Німеччиною питання остаточно було вирішено в **1990 р.**

Італія мала сплатити СРСР репарації в розмірі 100 млн доларів. Фінляндія зобов'язувалася передати СРСР на півночі область Петсамо (Печенга), а також в оренду на 50 років військово-морську базу Порккала-Удд у Фінській затоці. Румунія, Фінляндія мусили сплатити СРСР по 300 млн доларів репарацій у вигляді поставок товарів, Угорщина — 200 млн доларів. Передбачалося виведення окупаційних військ із території цих держав, крім Угорщини та Румунії, де залишалися радянські війська.

Тимчасово в Німеччині, Австрії, Японії, Кореї вводилися окупаційні режими країн-переможниць. Так, Німеччина, Австрія, міста Берлін і Відень були поділені на чотири окупаційні зони Англії, США, СРСР та Франції. Метою окупації Німеччини проголошувалися відродження єдиної країни, яка не становитиме загрози війни, ліквідація небезпечних для збереження миру державних, політичних і військових структур. Проте реалізувати цю мету в післявоєнні роки не вдалося. «Холодна війна» призвела до утворення в 1949 р. двох німецьких держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР).

Окупація Японії здійснювалася з метою створення таких політичних та економічних структур, які б забезпечували розвиток країни демократичним шляхом і перетворили Японію на країну, що не становить загрози війни.

Запитання і завдання

1. Яку дату вважають днем заснування ООН? Назвіть керівні органи цієї організації. **2.** У чому звинувачував воєнних злочинців Міжнароднийо військовий трибунал? **3.** Коли відбулася Паризька мирна конференція? **4.** У якому році було підписано «Мирні договори із союзниками Німеччини»?

5. Із якої метою було створено ООН? Якими принципами керується у своїй діяльності ця організація? **6.** Із якою метою було проведено Нюрнберзький і Токійський судові процеси? Які їхні підсумки?

7. Визначте загальні підсумки Другої світової війни. Викладіть їх у вигляді тез.

8. Складіть есе за питанням: «Чому участь в антигітлерівській коаліції не переросла в післявоєнне співробітництво учасників?».

Практичне заняття

Праведники народів світу: подвиг в ім'я людини

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VII «Друга світова війна»

РОЗДІЛ VIII. **ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

§35. Освіта та наука. Література й мистецтво

i

✓ **1.** Коли почалося запровадження обов'язкової початкової освіти у країнах Європи? **2.** Які найважливіші винаходи й відкриття були здійснені в XIX — на початку XX ст.? **3.** Яка течія була панівною в літературі наприкінці XIX ст.? **4.** Які нові явища були характерні для розвитку літератури й мистецтва наприкінці XIX ст.?

1 **Освіта.** До початку XIX ст. абсолютна більшість людей у світі була неосвіченою. Це значно гальмувало подальший розвиток індустріального суспільства. Щоб подолати це негативне явище, із кінця XIX ст. в країнах Західної Європи та Америки почали вводити систему загальної обов'язкової початкової освіти, а з початку XX ст. — загальну обов'язкову середню освіту. Існували різні типи шкіл: духовні, світські, платні та безкоштовні, початкові, середні, вищі, державні, приватні.

Оксфордський університет

Розвивалася й вища освіта. Її центрами стали Кембриджський, Оксфордський, Единбурзький університети у Великій Британії та Гарвардський, Колумбійський, Каліфорнійський, Іллінойський, Стенфордський університети в США. Вони одночасно були й осередками розвитку світової науки.

Найґрунтовніші зміни в 1920—1930-х рр. відбулися в освіті СРСР. Вдалося в основному подолати безграмотність населення. Було запроваджено загальну початкову, а згодом і середню освіту. Проте вона набула чіткого ідеологічного спрямування, стала засобом виховання «нової людини» — будівника комунізму.

Портрет Альфреда Нобеля на лицьовій стороні золотої медалі нобелівського лауреата

Високого рівня освіта досягла і в Німеччині, Бельгії, Нідерландах, Швеції та інших державах. Проте для більшості людей вона залишалася недоступною, особливо в колоніальних і залежних територіях. Низький освітній рівень спостерігався також у незалежних країнах Азії та Латинської Америки.

2 Розвиток науки. Зміни в транспорті та зв'язку.

Найважливіші науково-технічні досягнення в міжвоєнний період

Дата	Наукове досягнення
1919 р.	Експериментальне підтвердження теорії відносності А. Ейнштейна
1919—1920 рр.	Поява перших радіомовних передач у США
1922 р.	Винайдення Ф. Бентінгом і Дж. Чедвігом інсуліну. Хворим на цукровий діабет почали робити ін'єкції
1924 р.	Вдалий експеримент із розщеплення атома
1926 р.	Установлення телефонного зв'язку між Лондоном та Нью-Йорком
1926 р.	Перший переліт через Північний полюс на дирижаблі «Норвегія» під керівництвом Р. Амундсена
20—21 травня 1927 р.	Перший безпосадочний переліт через Атлантичний океан американського льотчика Ч. Ліндберга
1928 р.	Винайдення А. Флемінгом першого антибіотика — пеніциліну
1929 р.	Навколосвітня подорож на дирижаблі «Граф Цепелін»
1930 р.	Відкриття планети Плутон та сукупності Галактик
1932 р.	Перша передача рухомого зображення
1933 р.	Створення Е. Рускою першого електронного мікроскопа
1934 р.	Відкриття подружжям І. та Ф. Жоліо-Кюрі штучної радіоактивності
1936 р.	Пуск першого в Європі циклотрона в Ленінградському радієвому інституті за участю І. Курчатова
18—20 червня 1937 р.	Переліт на літаку через Північний полюс із СРСР до США (льотчики В. Чкалов, Г. Байдуков, О. Беляков)
21 травня 1937 — 21 лютого 1938 р.	Робота в Північному Льодовитому океані радянської дрейфуючої станції під керівництвом І. Папаніна
1938 р.	Відкриття П. Капицею надтекучості рідкого гелію
1938 р.	Винайдення Ч. Карлсоном сухого методу отримання зображення (грец. — ксерокс)
14 вересня 1939 р.	Політ першого вертольота, спроектованого І. Сікорським
1939 р.	Запуск першого реактивного літака, що досяг швидкості 774 км/год

За видатні наукові дослідження й відкриття або значний внесок у культуру та розвиток суспільства у світі запроваджено **Нобелівську премію.** Відомі лауреати Нобелівської премії з різних галузей наук: Альберт Ейнштейн, Макс Планк, Ірен Жоліо-Кюрі (разом із Фредеріком Жоліо-Кюрі), Нільс Бор, Енріко Фермі, Ірвінг Ленгмюр, Карл Ландштайнер та інші.

3 **Основні тенденції в розвитку літератури та мистецтва.** На межі XIX—XX ст. відбувався перехід до нових ідей, що ламали традиційні уявлення про мистецтво. Цей перехід іноді називають **декадансом** (занепадом). Хоча насправді це був не занепад, а пошук нових форм художнього зображення дійсності. У 1920—1930-ті рр. на розвиток мистецтва й літератури величезний вплив мали Перша світова війна, революції, зародження й становлення тоталітаризму.

Новим явищем стала поява **масової культури**. Це було зумовлено збільшенням кількості міського населення й поширенням грамотності, розвитком засобів масової інформації (преса, радіо, кіно тощо). Масова культура була доступною та мала переважно розважальний характер. Вона була спрямована на масового споживача. На відміну від традиційної культури, основним двигуном масової культури є вигода (фінансова, політична тощо).

4 **Література.**

Література міжвоєнного періоду

Течії та напрямки			
Критичний реалізм		Модернізм	Авангардизм
Критичне осмислення дійсності, підвищена увага до проблем людини й суспільства загалом. «Революція в головах», боротьба за визволення людства від забобонів буржуазного суспільства та релігії	Література **«втраченого покоління»:** розчарування в сучасній цивілізації, втрата ідеалів після Першої світової війни	Прагнення змінити не тільки зміст, але й форму творів	Сюрреалізм, футуризм, дадаїзм тощо
Томас Гарді, Георг Гросс, Джон Гартфілд, Анатоль Франц, Герберт Веллс, Бернард Шоу	Ернест Хемінгуей, Вільям Фолкнер, Річард Олдінгтон, Еріх Марія Ремарк, Анрі Барбюс	Джеймс Джойс, Франц Кафка, Марсель Пруст, Томас Еліот, Вірджинія Вульф	Георг Гросс, Джон Гартфілд, Трістан Туара

5 **Основні ідеї та напрямки в розвитку мистецтва.** Після Першої світової війни світ втратив гармонійність і раціональність в очах художників. Вони прагнули відображати світ не реалістично, а таким, яким він поставав у їхній уяві. Таке розуміння світу зводилося, наприклад, до певного співвідношення ліній і геометричних фігур. Цей вид живопису отримав назву **абстракціонізму**. Митці нового напрямку — **авангардизму** — не лише писали картини, але й створювали філософські трактати. Його засновником

Жовте, червоне, синє.
Художник Василь Кандинський, 1925 р.

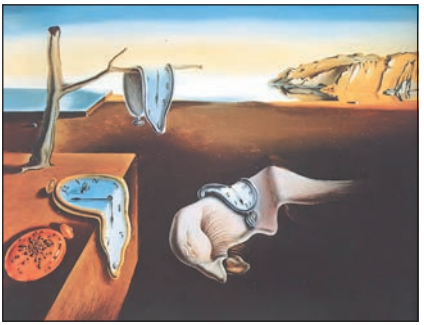

Сталість пам'яті.
Художник Сальвадор Далі, 1931 р.

був російський художник **Василь Кандинський**. Видатний представник цього напрямку **Казимир Малевич** у 1915 р. створив шедевр абстрактного мистецтва «Чорний квадрат на білому тлі». Крім того, він започаткував новий напрямок авангардного мистецтва — **супрематизм**.

Сюрреалісти на чолі із **Сальвадором Далі** намагалися зобразити ірраціональний світ. На їхніх картинах, на відміну від творів абстракціоністів, наявні предмети, які можна пізнати, але інколи вони мають дивний вигляд і розміщені в незвичайних композиціях, як у сновидіннях.

Продовжував розвиватися і **реалізм**. Його представниками були Ф. Мазерель (Бельгія), А. Фужерон і Б. Таслицький (Франція), Р. Гуттузо (Італія), Г. Ерні (Швейцарія) та інші художники.

Ідеї європейських художніх шкіл і течії активно переймали митці Азії, Африки, Латинської Америки, поєднуючи нові тенденції з місцевими традиціями. Так, у Мексиці працювали художники-**монументалісти** Д.-А. Сікейрос, Д. Рівера, Х.-К. Ороско. У своїх творах вони прагнули наочно пояснити соціальні та історичні проблеми.

Проявом масової культури в мистецтві стала поява **кітчу** — картинок, статуеток дівчат, тварин, які прикрашали оселі пересічних жителів.

6 **Театр і кіно. Музика.** У театральному житті 1920-х рр. співіснували класичні традиції з новаторством модернізму та авангарду. Кінематограф у ці часи став поєднанням переваг майже всіх традиційних видів мистецтва. У міжвоєнний період кіно урізноманітнилося: з'явилися історичні, пригодницькі, документальні кінострічки. Світовим лідером кіновиробництва поступово став Голлівуд у США (заснований у 1908 р.).

Найвидатніша постать американського кіно в ті роки — режисер **Девід Ворк Гріффіт**, який у своїх історичних фільмах заклав основи кіно як самостійного мистецтва. Визнаним майстром кінокомедії став **Чарлі Чаплін**. Найпопулярніші «зірки» міжвоєнного періоду — Мері Пікфорд, Грета Гарбо,

Кларк Гейбл та інші. У той час **Волт Дісней** розробив основи мультиплікаційного фільму. У **1933 р.** в США було знято перший кольоровий фільм.

Із 1920-х рр. у СРСР мистецтво кіно було пов'язано зі становленням тоталітарної держави. У цей період було знято фільми «Панцерник "Потьомкін"», «Чапаєв», творили видатні режисери **Сергій Ейзенштейн, Олександр Довженко** та інші. Фільм О. Довженка «Земля», що відображав своєрідність українського народного життя й оспівував українську природу, визнано одним із найкращих у радянському кінематографі.

Кіно стало потужним засобом пропаганди певної ідеї та ідеології, нового способу життя, моди, поведінки тощо.

У музичному житті міжвоєнного періоду теж відбувався активний пошук нових форм і стилів. Композитори намагалися пристосувати до музичної творчості ідеї експресіонізму, сюрреалізму (І. Стравінський, Б. Барток). У той самий час сформувалася група композиторів (Л. Дюррей, Д. Мійо, Ф. Пуленк), які стали засновниками стилю музичного конструювання, заперечуючи емоційність у музиці.

Музиканти активно експериментували з новими музичними інструментами, що фактично підготувало перехід до епохи електронної музики. США стали одним із центрів музичного життя. Тут творили композитори Д. Гершвін, С. Рахманінов, працювали диригенти А. Тосканіні та Л. Стоковський. У США також виникли **мюзикл** і **джаз**.

Мюзикл — музично-сценічна вистава, у якій поєднуються різні види мистецтва (музика, хореографія, театр, опера).

Джаз — напрямок легкої музики, що виник на основі народних ритмів афроамериканців.

«Вежа Ейнштейна» («Ейнштейніум») у Потсдамі, зведена в 1921 р. Сучасний вигляд

7 **Архітектура.** На початку XX ст. в архітектурі виникали нові напрямки. В Амстердамі (Нідерланди) у 1920-ті рр. було зведено чимало житлових будинків у стилі **експресіонізму**. Основну увагу майстри приділяли емоційній насиченості. Символом німецького експресіонізму стала «Вежа Ейнштейна» — будівля астрофізичної лабораторії архітектора Еріха Мендельсона. Одним із найвидатніших архітекторів цієї доби був **Вальтер Гропіус**, який заснував вищу школу будівництва й художнього конструювання «Баухауз» (1919—1932 рр.). Зведена за його проектом будівля школи з однойменною назвою стала символом нового стилю — **конструктивізму**. Конструктивісти заклали основи **функціоналізму (Ле Корбюзьє)**.

У країнах із тоталітарним режимом мистецтву прагнули нав'язати ідеї переваги одного суспільного устрою над іншим, прищепити символи вічності й непорушності влади. Такі ідеї привели до появи **неокласицизму**.

Олімпійський рух і розвиток спорту. Наприкінці XIX ст. було відновлено проведення **Олімпійських ігор.** Змагання проходили з дев'яти видів спорту: боротьба, велоспорт, легка атлетика, плавання, спортивна гімнастика, стрільба, теніс, важка атлетика, фехтування. Із 1924 р. почали проводити регулярні ігри із зимових видів спорту. Із **1928 р.** до участі в Олімпіаді були допущені жінки.

У 1936 р. нацистський режим намагався використати Олімпійські в Німеччині ігри як пропаганду переваги арійської нації над іншими народами. Однак перемога чорношкірого американського бігуна Джессі Оуенса (завоював чотири золоті медалі) перекреслила ці плани нацистів, незважаючи на загальнокомандну перемогу німецької збірної.

Українські спортсмени брали участь в Олімпійських іграх у міжвоєнні роки у складі команд Польщі, Румунії, Чехословаччини, Латвії, США, Канади. Серед українців, що здобули золоті медалі, були кіннотник Адам Круликевич, шабліст Тадей Фрідріх.

У 1920-ті рр. стрімко набирав поширення футбол, який нині є найпопулярнішим видом спорту. Із 1930 р. почали регулярно проводитися чемпіонати світу. Перший відбувся в Уругваї, де місцева команда стала чемпіоном. Особливістю розвитку спорту в міжвоєнні роки стало те, що він набував рис професійного. У 1917 р. у Канаді виникла перша професійна спортивна організація Національна хокейна ліга (НХЛ).

Запитання і завдання

1. Які зміни відбулися в системі освіти в першій третині XX ст.? **2.** Назвіть найважливіші науково-технічні досягнення цього періоду. **3.** Що являє собою масова культура? **4.** Які течії переважали в літературі та мистецтві в міжвоєнний період? **5.** Що нового з'явилося в Олімпійському русі?

6. У яких галузях науки відбулися найбільші зміни й чому? **7.** Який вплив мав кінематограф на суспільство?

8. Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Розвиток науки в міжвоєнний період». **9.** Об'єднайтеся в групи та обговоріть, чи можна твори часів тоталітаризму вважати мистецтвом.

10. Складіть розповідь про одного з лауреатів або лауреаток Нобелівської премії (на вибір).

Практичне заняття

Друга світова війна в об'єктиві кінокамери

Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період»

Основні поняття і терміни

Авторитаризм — державний лад, для якого характерні режим особистої влади, диктаторські методи управління за допомогою репресивного апарату й соціальної демагогії.

Анексія — насильницьке приєднання, захоплення, утримання однією державою території або частини території іншої держави.

Антисемітизм — одна із форм національної нетерпимості, яка виражається у ворожому ставленні до єврейського народу і прагненні обмежити його права.

Аншлюс (приєднання, союз) — ідея об'єднання Австрії з Німеччиною; анексія Австрії Німеччиною 12—13 березня 1938 р.

Біржа — торговельно-фінансовий заклад ринкової економіки, який регулює оптовий ринок товарів, цінних паперів та іноземної валюти. Фондова біржа здійснює операції із цінними паперами.

Бліцкриг («блискавична війна») — теорія ведення агресивної війни, розрахована на капітуляцію противника в найкоротші строки внаслідок раптового нападу на нього й швидкого просування в глиб країни.

Блокада — військова, політична або економічна ізоляція чи оточення держави (її частини), групи держав, їхніх збройних сил, насильницьке порушення їхніх зовнішніх зв'язків із метою примусити виконати вимоги організаторів блокади.

Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. — конференція, на якій вирішували питання обмеження озброєнь і співвідношення сил між державами на Далекому Сході, що склалося після Першої світової війни.

«Воєнний комунізм» — внутрішня політика радянської влади, запроваджена в роки громадянської війни з метою зосередження всіх трудових і матеріальних ресурсів у руках держави й будівництва комунізму.

Гандизм — соціально-політичне та релігійно-філософське вчення, розроблене М. Ганді, що стало ідеологією національно-визвольного руху в Індії.

Геноцид — повне або часткове знищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками (вважається одним із найтяжчих злочинів проти людства).

Геополітика — концепція, за якою на політику держав визначальний вплив мають географічні чинники: просторове розташування, розмір території, забезпеченість природними ресурсами й кількість населення.

Гетто — спеціальна частина міста, яку виділяли для примусового поселення певної групи людей за расовими, національними або релігійними ознаками.

Гібридна війна — війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором у державі, обраній для агресії, внутрішніх суперечностей і конфліктів із подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії (як правило, за допомогою звичайної війни).

Голокост (у перекладі з давньогрецької — всеспалення) — планомірне й організоване знищення єврейського населення в роки Другої світової війни.

Декларація — офіційна заява або нормативний документ, призначений для повідомлення офіційних осіб.

Демілітаризація (роззброєння) — ліквідація військових укріплень і споруд на певній території, а також заборона тримати на цій території збройні сили на підставі договору між зацікавленими державами (у міжнародному праві).

Демілітаризована зона — визначена міжнародною угодою територія, де заборонено тримати війська, озброєння, зберігати старі та споруджувати нові укріплення й військово-промислові підприємства.

Джаз — напрямок легкої музики, що виник на основі народних ритмів афроамериканців.

Диктатура — нічим не обмежена влада особи, групи, яка спирається на силу й певну державну структуру.

«Диригентство» (від слова «диригент») — назва, що використовувалася щодо політики державного регулювання економіки на основі принципів кейнсіанства у Франції.

Експансія — розширення сфери панування, впливу, поширення чого-небудь за початкові межі (територіальна, економічна, політична).

Імпортозамінна індустріалізація — створення промислової бази, яка забезпечить заміну імпортної промислової продукції на продукцію власного виробництва.

Інвестиції — довгострокові вкладення капіталу в економіку з метою отримання доходу.

Індустріальна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням індустріального суспільства.

Інтегральний націоналізм — різновид націоналізму, прибічники якого вважають ліберальні цінності застарілими, висувають на перше місце національні інтереси певної спільноти й виступають за рішучі й беззастережні дії для їх реалізації.

Інформаційна революція — процес докорінних якісних змін, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства (того, де інформаційні технології та засоби масової комунікації відіграють провідну роль).

Капітуляція — особливий вид нерівноправних договорів, що фіксують привілейований режим для іноземних осіб порівняно з громадянами держави перебування.

Колабораціонізм — співробітництво урядів, окремих осіб з окупаційною владою.

Колективізація сільського господарства — об'єднання індивідуальних селянських господарств у спілки, засновані на колективній власності на засоби виробництва.

Комунізм (від латин. *communis* та фр. *communisme* — спільний, загальний) — політична ідеологія, заснована на ідеї суспільства загальної рівності та свободи, суспільної власності на засоби виробництва та безгрошового перерозподілу майна.

Контрибуція — плата, що накладається на переможену державу на користь держави-переможниці, а також примусовий збір матеріальних цінностей із населення окупованої місцевості, який здійснюють переможці.

Корпоративна держава — у фашистській Італії: одна з державних форм авторитарного режиму.

Ксенофобія — вороже, нетерпиме ставлення до всього чужого, іноземного.

Латифундія — велике землеволодіння.

Ліга Націй — перша міжнародна міждержавна організація, створена на Паризькій конференції 1919—1920 рр. із метою розвитку співробітництва, досягнення безпеки й миру між народами. Проіснувала до 1946 р.

«Лінія Керзона» — умовна назва східного кордону Польщі, визнаного Антантою 8 грудня 1919 р. після завершення Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Назва походить від імені автора пропозиції британського дипломата Дж. Керзона.

Меджліс — назва законодавчо-представницького органу (парламенту) низки країн (Іран, Азербайджан), народів (меджліс кримських татар), а також узагалі народних зборів, переважно в арабських та ісламських країнах.

Мілітаризація (озброєння) — підпорядкування економіки, політики й суспільного життя держави військовим цілям.

Модернізм — течія в мистецтві XX ст., якій властиві поєднання різних стилів і революційні перетворення засобів виразності.

Мюзикл — музично-сценічна вистава, у якій поєднуються різні види мистецтва (музика, хореографія, театр, опера).

Науково-технічна революція — процес докорінних якісних змін у техніці й технології виробництва, перетворення науки на безпосередню виробничу силу.

Нацизм (націонал-соціалізм) — назва фашизму в гітлерівській Німеччині. Для його ідеології характерні реваншизм, расизм, шовінізм та антикомунізм.

Націоналізм — ідеологія та політика, основою яких є ідея винятковості національних пріоритетів і національної зверхності, трактування нації як вищої форми суспільства.

Національно-визвольний рух — боротьба поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

«Новий курс» (дослівно «нова угода») — заходи, запроваджені адміністрацією президента США Ф. Рузвельта з метою подолання «великої депресії» в 1933—1940 рр.

Опозиція — партія або група, що виступає врозріз із думкою більшості або панівною думкою та висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблеми.

Пакт — угода між суспільними інститутами або державами про спільні дії.

Плебісцит — опитування громадян, як правило, із метою визначення долі відповідної території. У деяких країнах (наприклад у Франції) є синонімом референдуму. Із юридичної точки зору процедури плебісциту й референдуму збігаються.

Праведник народів світу — почесне звання, що надає держава Ізраїль неєвреям за рятування єврейського населення від знищення нацистами під час Голокосту.

Пропаганда — діяльність, спрямована на друковане й усне поширення та роз'яснення певних ідей із метою формування бажаного світогляду, уявлень, емоційного настрою та впливу на поведінку людей.

Ратифікація — процес надання юридичної сили документу (наприклад договору) шляхом затвердження його відповідним органом кожної зі сторін. До ратифікації такий документ, як правило, не має юридичної сили та не обов'язковий для нератифікованих сторін.

Регент — у монархічних державах: тимчасовий правитель, який виконує обов'язки глави держави замість монарха.

Режим «санації» — авторитарний режим на чолі з Ю. Пілсудським, встановлений в умовах кризи парламентської системи й польської державності. Він базувався на лавіруванні між різними політичними силами, що не дозволяло опозиції чітко організуватися. Влада відверто зневажала сенат і сейм, подаючи тимчасові успіхи в економіці як власні заслуги.

Реквізиція — примусове вилучення (за певну плату, на відміну від контрибуції) майна громадян, підприємств або установ.

Репарації — повне або часткове відшкодування державою завданих нею збитків іншій або іншим державам у грошовій чи іншій формах. Виплата репарацій передбачається в мирному договорі після закінчення війни.

Санітарний кордон — поняття, що використовується в геополітиці для визначення системи держав, об'єднаних для створення бар'єру між державами, взаємодія яких становить небезпеку для інших.

Світова війна — організована збройна боротьба між державами, у якій брала участь більшість країн світу.

Сегрегація — політика примусового відокремлення якої-небудь групи населення за расовою або етнічною ознакою; один із видів расової дискримінації.

Система колективної безпеки — сукупність спільних дій держав із метою здійснення захисту від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Тоталітаризм — форма правління, за якої державна влада деспотично контролює всі сфери життя суспільства (економіку, політику, культуру, приватне життя громадян тощо).

Тотальна війна — війна, де використовуються всі засоби для знищення противника, в тому числі мирного населення.

Фашизм — соціально-політичні рухи, ідеологія та державні режими тоталітарного типу. Протиставляє інститутам демократії так званий «новий порядок» і граничнo жорстокі засоби його встановлення.

Шовінізм — одна з агресивних форм націоналізму, для якої характерна пропаганда непереможності й винятковості своєї нації, її зверхності над усіма іншими.

ЗМІСТ

Передмова 3

§ 1. Вступ 4

РОЗДІЛ I. **ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ**

§ 2. Початок Першої світової війни 7
§ 3. Воєнні кампанії та події 1915—1916 рр. 13
§ 4. Воєнні кампанії та події 1917—1918 рр. 18
Практичне заняття. Життя на фронті та в тилу. Статус жінки в період Першої світової війни 24
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом I «Перша світова війна. Війна та революції» 24

РОЗДІЛ II. **ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ**

§ 5. Паризька мирна конференція 1919 р. 25
§ 6. Вашингтонська конференція 1921—1922 рр. 30
§ 7. Міжнародні відносини в 1920-х рр. 32
Практичне заняття. Вогнища напруженості в міжнародних відносинах: причини, сторони, перебіг та наслідки протистояння 36
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом II «Облаштування повоєнного світу» 36

РОЗДІЛ III. **ДЕРЖАВИ СВІТУ МІЖ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ (1918—1939 рр.)**

§ 8. Сполучені Штати Америки 37
§ 9. Велика Британія 42
§ 10. Франція 45
§ 11. Італія 49
§ 12. Німеччина 53
§ 13. Радянський Союз 60
§ 14. Виклики міжвоєнного часу 65
Практичне заняття. Тоталітарні режими: встановлення державного контролю над публічним життям і суспільною свідомістю 69
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом III «Держави світу між світовими війнами (1918—1939 рр.)» 69

РОЗДІЛ IV. **ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

§ 15. Друга Річ Посполита 70
§ 16. Чехословацька республіка 75
§ 17. Угорщина 78
§ 18. Румунія 83
§ 19. Болгарія 87
§ 20. Югославія 92

Практичне заняття. Центрально-Східна Європа: вибір між демократією та авторитаризмом 95
Практичне заняття. Міжнаціональні відносини в державах Центрально-Східної Європи 95
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом IV «Держави Центрально-Східної Європи» 95

РОЗДІЛ V. **ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ**

§ 21. Японія 96
§ 22. Китай 101
§ 23. Індія 105
§ 24. Країни Середнього та Близького Сходу. Країни Латинської Америки 109
Практичне заняття. Азія та Латинська Америка: протиборство демократичних сил і диктаторських режимів 114
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом V «Держави Азії та Латинської Америки» 114

РОЗДІЛ VI. **ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

§ 25. Утворення осередків Другої світової війни. Створення блоку Берлін—Рим—Токіо 115
§ 26. Політика «умиротворення» агресора та її крах 119
§ 27. СРСР у системі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни 121
Практичне заняття. Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел 124
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VI «Передумови Другої світової війни» 124

РОЗДІЛ VII. **ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА**

§ 28. Початок Другої світової війни 125
§ 29. Воєнні дії в середині 1941 — 1942 рр. 133
§ 30. Воєнні дії в другій половині 1942 — 1943 рр. 140
§ 31. Окупаційний режим у поневолених країнах. Рух Опору 145
§ 32. Воєнні дії в 1944 р. 150
§ 33. Завершення та підсумки Другої світової війни 156
§ 34. Світ після Другої світової війни 160
Практичне заняття. Праведники народів світу: подвиг в ім'я людини 163
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VII «Друга світова війна» 163

РОЗДІЛ VIII. **ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

§ 35. Освіта та наука. Література й мистецтво 164
Практичне заняття. Друга світова війна в об'єктиві кінокамери 169
Завдання для узагальнення знань та підготовки до тематичного контролю за розділом VIII «Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період» 169

Основні поняття і терміни 170

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ (РІВЕНЬ СТАНДАРТУ)»
підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.
Технічний редактор *А. В. Пліско*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.
Комп'ютерна верстка *О. В. Сідельникова*.
Коректор *Н. В. Красна*.

В оформленні підручника використано зображення,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 01.08.2018. Формат 70×90/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 12,87. Обл.-вид. арк. 12,4. Тираж 131 373 прим. Зам. № 4807-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,
вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5215 від 22.09.2016.
Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.
E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРІАДА-ПАК»,
пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5340 від 15.05.2017.
Тел. +38 (057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua